

PAPER DETAILS

TITLE: DIVAN SIIRINDE BUHUR YAKMADA KULLANILAN KOKU MADDELERİ

AUTHORS: Nurgöl Özcan

PAGES: 223-257

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4608254>

littera turca

Journal of Turkish Language and Literature

e-ISSN: 2149-892X

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/littera>

DİVAN ŞİİRİNDE BUHUR YAKMADA KULLANILAN KOKU MADDELERİ

(Fragrant Substances Used for Burning Buhur in Divan Poetry)

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13.02.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24.04.2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30.04.2025

DOI Numarası / DOI Number: 10.20322/littera.1639559

Nurgül ÖZCAN

Doç.Dr.

orcid.org/0000-0001-5285-6554

nurgulozcan34@gmail.com

Makale Bilgisi

Değerlendirme: Bu çalışma çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanarak değerlendirilmiştir.

Etik Beyan: Çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Etik Kurul Belgesi: Makale için “Etik Kurul Belgesi” gerekmemektedir.

Benzerlik Taraması: “Benzerlik Raporu” İntihal.Net sistemi üzerinden alınarak tarama yapılmıştır.

Telif Hakkı: Çalışmanın hazırlanma sürecinde yazar/yazarlar tarafından “Telif Hakkı Formu” imzalanarak sunulmuştur. Yazar/yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler.

Atıf Bilgisi:

Özcan, N. (2025). Divan Şiirinde Buhur Yakmada Kullanılan Koku Maddeleri. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 11(2), ss. 223-257. 10.20322/littera.1639559

Sorumlu Yazar:

Nurgül ÖZCAN, nurgulozcan34@gmail.com

Özet

Tarih öncesi dönemlerden bu yana istisnasız bütün kültürlerde, inanç sistemlerinde karşılaşılan buhur geleneği, divan edebiyatında çok çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Bazı koku maddelerinin, bitkilerin, ağaç kabuklarının, özel sıvıların ateşte yakılmasıyla gerçekleşen buhur yakma işlemi, tüm dünyada olduğu gibi Türk kültüründe de zengin bir kültür mirasının oluşmasına neden olmuştur. Değişik inanç ve kültürlerde, maddî-manevî törenlerin ve ritüellerin, âdet ve geleneklerin vazgeçilmez unsurlarından biri olan buhur, sanatçıların ve bilim insanlarının da dikkatini çekmiştir. Klasik edebiyatımızda buhur konusunun tercih edilmediği divan neredeyse yok gibidir. Buhur ve içinde buhur yakılan buhurdan (micmer), şairlerin hayal dünyasında renkli benzetme ve mecazlarla işlenmiştir. Osmanlı tarihinin her döneminde, toplumun her kademesinde karşılaşılan buhur yakma geleneği; zengin benzetme, sembol ve çağrışımlarla divanlarda sıkça karşımıza çıkar. Koku tarihinin önemli bir alanı olan buhur geleneği, Türklerin İslâm'ı kabulünden önce ve sonraki âdet ve inançlarının etkisini yansıtmayı, bu coğrafyada yaşamış farklı inanç ve kültürlerin birbiriyle etkileşimini göstermesi açısından da çok önemlidir.

Bu çalışmada, buhur geleneğinin seyri hakkında genel bilgi verildikten sonra buhur çeşitlerinin divan şiirine nasıl yansıdığı üzerinde durulmuştur. Buhurda kullanılan maddelerin menşei ve coğrafyası, buhur çeşitlerinin, dönemin sosyal hayatı ve ritüellerindeki yeri ve önemi, buhurla ilgili koku maddelerinin divan şairleri tarafından nasıl tercih edildiği değerlendirilmiştir. Ayrıca, buhur yakmada kullanılan maddelerin çeşitliliği, sembol ve mecazlarının zenginliği örneklerde gösterilmiştir. Tüm kültürleri ilgilendiren bu kadim gelenekle ilgili daha kapsamlı çalışılması gerektiği görülmüştür. Çalışmamız, başta edebiyat olmak üzere kültür tarihi, dinler tarihi, sosyoloji, psikoloji vb. pek çok bilim dalına kaynaklık edecek bilgileri içermektedir.

Anahtar Sözcükler: Buhur, tütsü, koku, divan şiiri, Osmanlı.

Abstract

For The buhur tradition, encountered in every culture and belief system without exception since prehistoric times, has been extensively addressed in various aspects within Divan literature. The practice of burning buhur—achieved by igniting certain aromatic substances, plants, tree barks, and special liquids—has contributed to the formation of a rich cultural heritage in Turkish culture, as in other parts of the world. As an indispensable element of the material and spiritual ceremonies, rituals, customs, and traditions of diverse faiths and cultures, buhur has also drawn the attention of artists and scholars alike. In classical Turkish literature, it is rare to find a divan that does not reference the subject of buhur. Buhur and the censer (micmer) in which it is burned have been vividly depicted with colorful similes and metaphors in the imaginative world of poets. The tradition of burning buhur, prevalent in every era of Ottoman history and at all levels of society, is frequently reflected in divans through rich similes, symbols, and associations. As a significant area in the history of fragrance, the buhur tradition is crucial in showcasing the influences of Turkish customs and beliefs before and after the adoption of Islam, as well as the interactions among different faiths and cultures in this geography.

In this study, after providing a general overview of the evolution of the buhur tradition, the reflections of various types of buhur in Divan poetry are examined. The origins and geography of the substances used in buhur, the role and significance of different types of buhur in the social life and rituals of the period, and how poets in Divan literature preferred and utilized aromatic substances in their works are analyzed.

Key Words: Buhur, incense, fragrance, classical Turkish literature, Ottoman.

GİRİŞ

Koku, insanlığın ilk dönemlerinden beri tüm toplumları, değişik bilim dallarını ilgilendirmiş, farklı açılardan incelenmesi gereken çok yönlü bir konudur. Kokunun cezbedici etkisi ilk insandan bu yana kişisel bakım ürünleri, parfüm sanayi, ev eşyaları yapımı gibi pek çok alanda karşımıza çıkmaktadır. Koku konusunun en önemli dallarından biri olan buhur yakma geleneği, çeşitleriyle, sembolleriyle, eşya, araç ve gereçleriyle hem estetik açıdan hem de maddî manevî kültür ve sağlık açısından toplumların sosyal hayatında her zaman var olmuştur. Arkeolojik çalışmalarda bulunan koku kapları, kokunun insanlık tarihi kadar eski olduğunu göstermektedir.

Buhur kelimesinin aslı Arapça *bahûr* kelimesinden gelmektedir. Kokulu maddelerin yakılıp duman vasıtasıyla etrafa yayılmasına buhur denilmiştir. Buhur kelimesi, kokulu tütsüler (Özön, 1979, s. 105), dinî törenlerde yakılan kokulu ağaç vb. maddeler, törenlerde kokusu için yakılan ve tüterek yanınca etrafa güzel bir koku yayan öd ağacı, anber, günlük gibi maddeler (Ayverdi, 2016, s. 169) olarak tanımlanmıştır. Kelime İbranicede *ketôreth* (*ketûrâ*), Arapça’da *takattur*, Latince’de *tûs* olarak geçer. (Erdem, 1992, s. 383) Türkçede buhur kelimesinin yanında tütme fiilinden türetilen *tütsü* kelimesi de kullanılmaktadır. Eski Türkçeyle ilgili kaynaklarda tütsüyü karşılayan üç kelime tespit edilmiştir. Bu kelimeler *tütsüg*, *kokuluk* ve *küzidir*. *Küli* ve *lug* kelimeleri de buhurdan anlamında kullanılmıştır (Uzunkaya, 2020, s. 180-184).

Buhurun ortaya çıkması büyük ihtimalle insanın ateşi bulmasından sonra olmuştur. Ateşin bulunmasıyla birlikte “doğada bulunan çeşitli ot, baharat, reçine, ağaç kabukları gibi pek çok maddeyi birleştiren insan, ortaya çıkan koku ve dumana mistik manalar yükleyerek ritüellerinin önemli parçası hâline getirmiş ve zamanla tütsünün çeşitli faydaları da keşfedilerek kullanım kapsamını genişletmiştir. Öyle ki dünya genelinde pek çok kültürde; dinî, ritüelistik, fiziksel ve ruhsal arınma, tedavi etme, konsantrasyon sağlama, meditasyon ve hoş koku elde etme gibi oldukça çeşitli amaçlar için tütsü yakılmaktadır” (Çam, 2024, s. 44). Dinlerde inanç farklılıkları olmasına rağmen buhur; “tanrıya yaklaşma, dumanın etkisiyle duaların tanrıya daha kolay ulaşması, manevî temizlenme sağlama, güzel kokularla mekânı doldurarak istenmeyen kokuları bastırma ve yakılan maddelerin şifa” vermesi özellikleriyle değişik kültürlerde yerini almıştır (Köroğlu, 2015, s. 53). Antik çağlardaki çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dinlere kadar her inanç sisteminde ibadet amaçlı ya da ibadeti desteklemek için mutlaka farklı buhur çeşitleri kullanılmıştır. Hint, Çin, Fars, Mısır, Anadolu, Bizans (Roma) ve diğer medeniyetlerle ilgili yapılan tarihî kazılarda buhurla ilgili çıkarılan çok sayıda eşya bugün müzelerde sergilenmektedir. Tarihte ilaç ve koku maddesi olarak kullanılan, Türk kültür tarihinde *mürrüsâfi* olarak bilinen *mür bitkisinin* tütsü olarak kullanıldığı görülmektedir. Mür ağacının ana vatanı Doğu Afrika’dır. En çok Yemen, Somali, Suudi Arabistan ve Etiyopya’da yetişir. Mür’ün buhur olarak kullanılmasıyla ilgili bulgular MÖ. 4. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Mür, sosyal hayatta çok önemli bir yere sahip olduğu için mür buhurunun ticareti o dönemde hususi bir buhur kervan yolunun oluşmasına sebep olmuştur. O

dönemlerde buhur ticaretinin en çok Doğu Arabistan Arapları tarafından yapıldığı görülmektedir (Demir, 2021, s. 141-142).

Eski Ön Asya toplumlarında tütsü, tanrıları sevindirmek, insanlara karşı öfkelerini sakinleştirmek için tanrılarla insanlar arasında adeta bir iletişim aracı gibi görülmüştür. Bunun yanında dünyadan ayrılan ruhlarla iletişim kurmak için de tütsüye başvurulmuştur (Akkuş, 2021, s. 223).

Antik Mısır'da güzel koku *tanrılarının kokusu* olarak tapınaklarda tütsü şeklinde yaygın olarak kullanılmıştır (Aslanbey, 2021, s. 52). Yapılan araştırmalarda Orta ve Yeni Krallık dönemlerinde koku üretilen özel parfüm/tütsü laboratuvarlarına rastlanmıştır (Aslanbey, 2021, s. 55). Mısır medeniyetinde hastaların tedavisinde de buhur kullanılırdı. Bazı hastalıkların tedavisinde günün belli vakitlerinde bazı bitkilerin tütsüsü yakılarak hastanın çevresinde tütsü ile birlikte dönülürdü (Atmaca, 2010, s. 108). Ölü kültü dışında tapınaklardaki günlük ritüellerde, kutlamalarda da buhur yakılırdı. Opet'te yapılan kutlamalarla ilgili kabartmalar, buhurun festival boyunca yakıldığını göstermektedir (Ekşioğlu, 2023, s. 27). Buhur geleneğinin Nil Nehri üzerinden önce Filistin'e oradan Araplara, ticarî ilişkiler sonucunda da Roma'ya geçtiği tahmin edilmektedir (Ekşioğlu, 2023, s. 31). MS. 3. yüzyıla kadar Basra Körfezi'nde olan el-Cerha (Gerha) beldesi, buhur ve ıtriya malzemelerinin ticaretinin yapıldığı önemli bir merkezdi (Hâşimî, 2008, s. 593).

Tütsü yakarak hasta tedavi etme yöntemini Eski Türklerde şamanlar da kullanmıştır. Bir kişi hastalandığı zaman şaman tarafından bir ritüel gerçekleştirilir ve ateşin temizleme ve arındırma özelliğinden faydalanılarak ateş veya tütsü hastanın çevresinde dolaştırılır, böylece hastalıktan kurtulacağına inanılırdı (Bütüner, 2022, s. 977). Eski Türk geleneklerinde yuğ (matem) törenlerinde tütsü matem nişanesi olarak kullanılırdı. Ölünün önünde matem için tütsülü bir meşale yakılırdı (Togan vd. 2006, s. 126). Bugün, Anadolu'nun değişik yerlerinde ölü yakanırken kötü kokmaması için buhur yakılarak cenazenin etrafında dönme geleneği hâlâ devam etmektedir (Örnek, 1971, s. 50).

Çok tanrılı bir din olan Hinduizm'e göre tapınaklar tanrıların ikamet ettiği kutsal mekânlardır. Bir Hindu, tapınağa ya tanrıları ziyaret için ya da tanrılarıyla konuşup dertlerine çare aramak ve dua etmek için gider. Hindular dua esnasında tazimde bulunduğu tanrının önünde eğilir, ona çiçek takdim eder ve tanrısının önünde buhur yakar. Hindu tapınaklarında her sabah tanrıların huzurunda buhur yakılır, yakılan buhurla tanrıların uyandırıldığına inanılır (Güç, 2006, s. 60). Hindular, evlerinin bir köşesinde tanrıları için bir tapınma köşesi yaparlar. Bu köşede putlarını süsleyip putların alınlarını güzel kokularla kokularlar. Evlerde kurdukları bu mistik köşede özel tütsüler yakarak günlük ibadetlerini yerine getirirler (Küçük vd. 2015, s. 192). Budizm'de de benzer şekildedir. Dharma, Sangha'ya dua eden bir kişi mabede girdiğinde dua etmeden önce buhurlar yakar, ondan sonra dua eder ya da meditasyon yapar (Güç, 2006, s. 60).

Semavî dinlerin ibadet tarzlarında buhurla ilgili sayısız ritüelin olduğu görülmektedir. Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlıkta buhur kullanımı ile ilgili bir değerlendirme yapmak gerekirse buhurun

en fazla kullanıldığı inanç sisteminin Musevilik olduğu görülür. Musevilikte buhur yakma kabına *mezbah* (kurban kesilen sunak) adı verilmektedir (buhur mezbahı). Buhur sunağı ile ilgili bilgiler ve buhurun hazırlanış şekli, tarifinin detayları *Kitâb-ı Mukaddes*'te Rab tarafından tarif edilmiştir. Ayrıca kutsal buhurdandan çıkan dumanın, yaratıcının öfkesini yatıştırdığına inanılır (Erdem, 1992, s. 383). Buhur ile birlikte yükselen dualar, Tanrı katına yükselen duaları temsil eder. Tapınaklarda kullanılan buhurlar özel tariflerle hazırlanır. *Kutsal Kitap*'ta izah edilen buhurların tapınak dışında yakılması kesinlikle yasak kabul edilir (Nuroğlu, 2014, s. 72). Yahudiler için önemli bir ibadet merkezi olan Süleyman Mabedi, kurban ve diğer ibadetlerin yanında 'buhur yakma' törenleri için de kullanılırdı (Özen, 1999, s. 107). Kurban törenlerinde altın kaplı buhurdanlıkla sabah akşam buhur (ketoret) yakılarak ibadet edilirdi. Kutsal Mabet'de günde iki defa takdim edilmesi için özel bir tütsü sunusu bulunurdu (Yiğitoğlu, 2015, s. 78).

Hristiyanlıkta buhurun törenlerde kullanılmasına 4. yüzyılda başlanmıştır. Rivayetlere göre Mısır'da Kıptiler arasında kullanılan buhur daha sonra Hristiyanlar tarafından da benimsenmiştir (Yiğitoğlu, 2015, s. 109). "Hristiyan inancının başlangıç döneminde buhur yakma, Pagan geleneği olarak görüldüğünden kilise papalarının hoş karşılanmamış olmasına rağmen kısa zamanda dinsel törenlerin ayrılmaz bir parçası olmuştur" (Koroğlu, 2015, s. 54). Protestanlık dışında hemen her mezhepte kilise ayinlerinde kandil, mum ve buhur yakma bugün bile önemli bir ibadet aracı olarak kullanılmaktadır. Ayin esnasında yakılan kandil, teslis inancını temsil ederken ayin boyunca buhurdanlardan tüten buhur kokusunun kötü ruhları uzaklaştırdığına inanılmaktadır (Durak, 2011, s. 100).

İslamiyet'in buhura yaklaşımı diğer dinlere göre farklılık arz eder. İslâm'ın ilk zamanlarında dinî inançlarla ilgili uygulamalarda buhur yakma geleneğine rastlanmamaktadır. Daha sonraki zamanlarda Hz. Muhammed tarafından güzel kokuya verilen önemden ve büyük ihtimal diğer kültürlerin, inançların etkisinden ya da İslam öncesi Arapların kültürlerinden dolayı dinî ve içtimai geleneklerde yerini almıştır (Çalışkan, 2022, s. 174). Hz. Muhammed'in gençliğinde hakemlik yaptığı Kâbe'nin tamir edilmesi hadisesinin, Kâbe'de çıkan bir yangından dolayı olduğu söylenir. Kâbe'deki bu yangının buhur yakılırken rüzgârın etkisiyle çıktığı söylenir (Hamîdullah, 2013, s. 72). Hz. Muhammed'e göre ûd-ı hindî cennet ehlinin tütsüsüdür. Hadislerde Hz. Muhammed'in kâfur ve ûd bitkisini karıştırarak buhur yaktığı bilgisi mevcuttur (Bilgin, 2020, s. 45). Hz. Ömer'in azatlısı olan Abdullâh el-Mücmir'in mescitlerde buhur yaktığı için Mücmir lakabını aldığı söylenmektedir (Bilgin, 2020, s. 51). Rivayetlere göre Esmâ binti Ebî Bekr, ölümünden sonra elbisesinin tütsülenmesini vasiyet etmiştir. Hz. Muhammed, diğer inançlara benzememek için buhur yakılarak cenazelerin takip edilmesini yasaklamıştır (Bilgin, 2020, s. 62). Buhur yakma geleneğinin zorunlu olması ise 661-750 tarihleri arasında Emevîler Dönemi'nde olmuştur (Macaraig, 2021, s. 409).

Eski Türklerde, ateş kültüne bağlı olarak ateşin temizleyici ve arındırıcı özellikleri kutsal olarak kabul edilirdi. Türklerin ateşe karşı sonsuz bir saygısı vardı. Türkler, ateşi canlı bir varlık olarak kabul eder, onun bir ruhu olduğuna inanırlardı (Kara Düzgün, 2017, s. 5). Türklere göre ateş, yaratıcının insanlara

lutfettiği özel bir hediyedir (Ögel, 2006, s. 501). Türklerde tütsü ile ilgili çok sayıda ritüelin varlığını ateş kültünün devamı olarak nitelendirmek mümkündür (Bütüner, 2022, s. 2). Şamanlar, hastaları tedavi ederken ateşin kutsal arındırıcı ve şifa verici özelliğinden dolayı tütsü yakar, tütsüyü hastanın etrafında dolaştırarak tedavi ettiklerine inanırlardı (Atmaca, 2010, s. 108). Bu işleme *alazlama*, *alaslama* denirdi (Ögel, 2006, s. 522). Tedavinin yanı sıra büyü ve nazardan korunma, kötülüklerden muhafaza olma, duanın Tanrı'ya ulaştırılması için tütsü yakılması olmazsa olmaz âdetlerdendi. Yakut Türklerinde ateş üzerinden atlayarak tütsülenmek suretiyle silahların ve elbiselerin temizlendiğine inanılıyordu (Günay vd. 2015, s. 57).

Türk tasavvuf kültüründe buhurun ayrı bir yeri vardır. Tekkelerde buhur kullanmak, tarikat usullerinden sayılırdı. Bazı tarikatlarda, ayine başlarken şeyhin meydan açma duası sonunda *Fâtihâ Sûresi* okunurken meydancı buhurdanı şeyhin karşısına koyar, buhur kokusu etrafa yayılırken dervişler tarafından yüksek sesle salavat getirilirdi (İnançer, 2016, s. 317). Dergâhlarda ayin ve dualar esnasında buhur yakmak, mekâna gül suyu serpmek ayine katılanların Hak'la bütünleşmesine vesile olması için manevî motivasyon amaçlı yapılmaktaydı. Tasavvuf erbabına göre güzel koku her zaman vecd vasıtası olarak kabul edilirdi (Emen, 2022, s. 451). Dergâhlarda ayinler dışında önemli ziyaretler vesilesiyle de buhur yakılırdı. Dergâha kıdemli bir şeyh efendi geldiğinde hem hoş geldin demek hem de uğurlamak için buhur yakılması tarikat kuralları arasındaydı. Çünkü buhur yakmak, gelen kişi ve gerçekleşen hadise için hürmet ve saygı nişanesi olarak kabul edilirdi (Öztürk, 2018, s. 364). Türk sufilerinin örnek aldıkları Mevlânâ, *Mesnevi*'sinde derdini buhurdana, kendisini buhuranda yakılan öd ağacına benzetmiştir (İzbudak, 1993, C. 5/ 3375).

Osmanlı Dönemi'nde buhur ile ilgili geleneklerin toplumsal hayatın her alanında daha da çeşitlendiği görülmektedir. Osmanlı buhur geleneğindeki zenginlik büyük ihtimalle eski Türk geleneklerinin birikiminden gelen mirasla şekillenmiştir (Can, 2020, s. 92). Osmanlı Devleti'nde güzel kokunun yanında buhur; siyasette, resmî hediyeleşmelerde, cülûs kutlamalarında, hanedanın düğün ve sünnet törenlerinde, Nevruz şenliklerinde, Ramazan, bayram ve mevlid törenlerinde, türbe ve sakal-ı şerif ziyaretlerinde vb. dinî mahiyetteki törenlerde, cenaze merasimlerinde, kısacası devletin tertip ettiği tüm resmî törenlerde ve halkın pek çok ritüelinde hatta mutfak kültüründe bile kullanılmaktaydı. Osmanlı sarayında güzel kokuyla ilgilenen *gülâbcıyân* ve *anberînci* esnafları yanında sarayda kullanılan güzel kokuları imal eden, tütsülerle ilgilenen, buhurla ilgili gerekli malzemeleri hazırlayan *buhûrcıyân* zümresi bulunmaktaydı (Kurşun vd. 1999, s. 488-606). Buhur uzmanı da diyebileceğimiz *cemaât-i buhurcıyân-ı hâssa* görevlilerinin sayısı 16. yüzyılda altı, 17. yüzyılda dokuz, 18. yüzyılda beştir (Bozcu, 2010, s. 76). Osmanlı vakfiyeleriyle ilgili bazı kayıtlarda buhur yakmak için özel görevli kişiler olduğu görülmektedir (Çevrimli, 2018, s. 29). Padişah yemek yedikten sonra kıyafetlerinin ve odasının kokmaması için buhur yakılırdı (Ali Seydi Bey, Tarihsiz, s. 92). Yemekten sonra bir fincan kahve içer; öd ağacı, anber ve diğer kokulu bitkilerden oluşan tütsülerin yakılmasıyla rahatlardı (Ali Ufkî Bey, 2013, s. 56-57). Padişahın ziyaret ettiği mekânlarda, namaz kılacağı camilerde buhur mutlaka olurdu. Sultanın

misafir kabul edeceği mekânda misafir gelmeden önce buhur yakılır, padişah buhurdandan tüten güzel koku eşliğinde tebrikleri kabul ederdi (Uzunçarşılı, 1988, s. 203). Buhur yakılan buhurdanlar Osmanlı eşyalarının en önemli parçalarından sayılırdı. IV. Mehmed zamanında Osmanlıya elçi olarak gelen seyyah Claes Ralamb, Melek Ahmed Paşa'nın yemek davetine gittiğini, yemek yedikten sonra davetlilere kahve ikram edildiğini, yemekten ayrılmadan misafirlerin üzerlerine buhur tutulduğunu söyler (Ralamp, 2008, s. 35). Osmanlı buhur kültürünün çeşitliliği buhurla ilgili farklı ürünlerin oluşmasında da kendini göstermiştir. Buhur konusunun işlendiği bu çalışmada ismini buhurun güzel kokusundan alan ve Osmanlı koku kültüründe önemli bir yeri olan *buhur suyundan* bahsetmek gerekir. İmal edilmesi beş yüz yıl önceye dayanan buhur suyu, çok sayıda koku maddesinin bir buhurdan içine konulup karıştırılmasıyla elde edilen bir esans ürünüdür. 1708 tarihinde sarayın çamaşırbaşı Yusuf Ağa'nın tarifine göre buhur suyu elde etmek için gereken koku maddeleri şunlardır: Sarı sandal, ıslah yağlı buhurumeryem, çiçek buhurumeryem, ham öd ağacı, ıslahı kalenbek, çoğan tohumu, hasilbent (asilbent), lotur, çoğan tohumu, susam kökü, misk, gül suyu. Bunlar usulüne göre kaynatıldıktan sonra bir miktar su çıkarılır (Baykal, 1940, s. 18-19). Çıkarılan suyun rengi beyaz olduğu için bu suya *beyaz buhur suyu* da denirdi (Babaç, 2021, s. 1). Topkapı Sarayı'nda özel bir ekip tarafından ciddiyle hazırlanan buhur suyu, ramazan ayının on beşinde önce padişaha sonra hanedanın diğer mensuplarına, diğer resmî görevlilere takdim edilirdi (Ekşioğlu, 2023, s. 163). Buhur suyu, Hırka-i Saadet alayı ziyareti için bir davetiye olarak kabul edilirdi (Baykal, 1940, s. 23). Helvahânede farklı baharatların karışımıyla hazırlanan buhur suyu şerbet olarak da ikram edilen lezzetli bir içecekti (Gürsoy, 2012, s. 110).

Osmanlı tarihinin her döneminde, toplumun her kademesinde karşılaşılan buhur yakma geleneği, divan şairleri tarafından zengin benzetme, sembol ve çağrışımlarla divanlarda işlenmiştir. Nazar ve büyüden korunma, büyü-sihir yapma, cin-ruh çağırma gibi spiritüel meselelerde, sosyal hayatta ibadethane, hamam, resmî meclis vb. mekânlarda, tören ve merasimlerde, temizlik ve koku kültüründe, sağlıkta vb. kısacası her yerde ve her konuda buhurun klasik edebiyatımızda yansımaları görmek mümkündür (Karaca, 2024, s. 138).

Bu çalışmada, buhur geleneğinin seyri hakkında genel bilgi verildikten sonra buhur çeşitlerinin divan şiirine nasıl yansıdığı, dönemin sosyal hayatı ve ritüellerindeki yeri ve önemi, buhurla ilgili unsurların divan şairleri tarafından nasıl tercih edildiği değerlendirilmiştir. Buhur konusu çok detaylı bir konu olduğundan çalışmamızda, buhur yakmada kullanılan koku maddeleri ele alınmıştır. Konunun bütün olarak değerlendirilmesi ve çeşitliliğinin ortaya konulması açısından herhangi bir yüzyıl ya da şair sınırlandırılması yapılmamıştır. Divanlarda, buhur yakmak için kullanılan koku maddeleri taranmış, tasnif edilmiş, başlıklar altında izahı yapılmış ve tahlil edilmiştir. Başlıklar alfabetik olarak sıralanmıştır. Beyitlerin sonunda, söz konusu beyitin hangi şaire ait olduğu (şairin mahlası), nazım şekli ve numarası verilmiş; incelenen beyitler, konunun genel seyrinin anlaşılması için şairlerin yaşadığı dönemlere göre kronolojik sıralanmıştır. Çalışmanın sonunda buhurla ilgili kelime ve tamlamalar, buhur içeriğinde

kullanılan koku maddeleri alfabetik olarak gösterilmiştir. Kelimelerin imlasında; değerlendirme kısmında TDK'ye uyulmuş, metin alıntılarında ve örneklerinde dönemin imlası esas alınmıştır. (Örneğin, değerlendirme bölümünde *buhur*, alıntı metinde *buhûr* vb.) İçinde buhur yakılan eşya/kap olan micmer, mecmere (buhurdan) konusu, ayrı bir çalışmada ele alınması gerektiğinden, buhurdanla ilgili (şekli, maddesi, değeri vb.) ayrı bir başlık verilmemiştir.

1. Buhur Çeşitleri

1.1. Buhur/Abîr

Abîr, Osmanlı döneminde halk tarafından çok rağbet edilen bir koku terkidir. Turunç, iğde çiçeği, gül, sümbül kökü, beyaz sandal gibi farklı bitki ve çiçeklerin karıştırılıp dövülmüş miskle birleştirilmesiyle hazırlanırdı (Özön, 1979, s. 4). Bazı kaynaklarda anberle bazı kaynaklarda za'feranla aynı olduğu zaman zaman bu bitkilerle karıştırıldığı söylenmektedir (Sâmî, 1978, s. 927). Divan şiirinde sevgilinin ayağının tozu toprağı için benzetme olarak kullanılan abîrin buhurla ilgili beyitlerde de kullanıldığı görülmektedir. 15. yüzyıl şairlerinden Mesihî (d.?-ö.1512), Ramazan Bayramı ile ilgili bir beytinde, bayram kutlamalarında buhur yakma geleneğine işaret etmiştir. Osmanlı'da diğer kutlamalarda olduğu gibi evlerde ve resmî bayram törenlerinde buhur yakılması önemli bayram âdetlerinden biriydi. Saraydaki bayram merasimlerinde bayram namazı sonrası padişahın bayramlaşma töreni bitmeden önce Ayasofya şeyhi dua ettirirdi. Duadan sonra buhur yakılır hediyeler dağıtılırdı (Esad Efendi, 1979, s. 49). Aşağıdaki beyitte gece, bayram buhurunu hazırlayan buhur görevlisine benzetilmiştir. Bayramı müjdeleyen hilal; şekli, parlaklığı ve dönerek hareket etmesi özelliğiyle, mecliste, zincirli buhurdanı döndüre döndüre dolaştıran buhurcuya benzetilmiştir. Beyitten, buhurun içeriğinde ıtır ve abîr kullanıldığı anlaşılmaktadır. İtır çiçeği aslında güzel kokulu bir ev çiçeğidir. İtır, divan şiirinde bu anlamının yanında daha çok güzel kokuyu karşılayan bir kelime olarak tercih edilmektedir:

‘İd içün ‘itr u abîrini müheyyâ kıldı şeb
Oldı zencîr-i şîhâbiyle ana micmer hilâl (Mesihî, K. 3/3)

Diyarbakırlı Hâmî (d. 1679 - ö. 1747), bir kasidesinde muhatabını överken ay tutulmasının kendisinde uyandırdığı farklı çağrışımları dile getirir. Hâmî'ye göre ay tutulmasıyla görünen sadece ayın kararması, ışık vermemesi değildir. Ayın kararması, güzel bir sebebe bağlanarak, memduhun yatak odasının güzel kokması için gece elbisesine sürülen abîr kokusuna benzetilir. Beyitte güneş; buhur yakan kişiye, sevgilinin yatmadan önce giydiği gece elbisesi (gecelik) içinde abîr yakılan buhurdana teşbih edilmiştir. *Abîr salmak* ifadesiyle kokunun mevcut atmosfere yayılmasına ve bu kokunun etkisine dikkat çekilmiştir. Buhur burada, güzel koku yayması dışında rahatlatıcı, sakinleştirici etkisiyle de öne çıkarılmıştır. Buhur, eski dönemlerden bu yana maddî manevî arınma, olumsuz enerjilerden kurtulma, bedenen ve ruhen rahatlama, anksiyete, depresyon gibi psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde yaygın olarak kullanılmıştır (Akkuş, 2021, s. 222):

Degül sevâd-ı kamer ‘itr-ı hâb-gâhun içün

Sipihir micmere-i câme-hâba saldı ‘abîr (Diyarbakırlı Hâmî, K. 3/25)

1.2. Buhur/Anber

Orta Çağ’da çok pahalı bir koku maddesi olan anber, buhur yakmada kullanılan koku maddelerinin başında gelmektedir. Osmanlı’da saray mensupları, ülkenin zenginleri, özel günlerde yakılan buhurlarda anber kullanmayı bir statü göstergesi olarak görürlerdi. Anber, buhur için imal edilen özel karışımların içinde kullanıldığı gibi ayrı olarak da kullanılırdı (Abdülaziz Bey, 2002, s. 206). O dönemde Mekke’ye umre ve hac için gelen misafirler, alışverişe gittiklerinde, dükkân sahipleri alışverişe gelenlere ıtr-i şâhî, kâdî, buhur suyu, gül suyu ikram eder, bunun yanında çeşitli buhurlar yakarak müşterilerinin rahatlamalarını sağlardı. Yakılan buhurların içinde en çok da anber kullanılırdı (Dankoff vd. 2011, C.9, s. 369). Divan şairlerinin hayal dünyasında anberin buhurla birlikte kullanıldığı çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. *Sehî Bey Divanı*’nda mühür, dönemin vezirinin meclisinde la’l gibi kırmızı kor ateşe atılan, etrafa güzel kokular saçan anber buhuruna teşbih edilmiştir. Osmanlı mühürlerinde koku kullanılması yaygın bir gelenektir. Mühürlerin kokulanması geleneğinin çok eskilere dayandığı görülmektedir. *Şehnâme*’de Ferhâd ile ilgili bölümde, padişahın yazdığı mektubun misk ve anberle mühürlendiği söylenir (Lugal, 1994, s. 153). Mühürlerin kokusu ya mühür mürekkebinin ya da yüzük kaşının içine konurdu (Karagözlü, 2019, s. 473). Şair, beyitte methettiği vezirin kudretini ve etkisini anlatmak için anber buhurunu seçmiştir. Memduh’un mühürü; mühürüyle tasdiklediği her şey buhurdandan süzülen anber buhuru gibi etrafta güzel tesirlere vesile olur:

Âteş-i la’le buhûr itmek içün ‘anber olur
Âsaf-ı şâh-ı cihân bezmine micmer hâtem (Sehî Bey, K.25/17)

Emrî Divanı’nda buhurdan, la’l taşına benzetilmiştir. La’l, bugün Afganistan ve Tacikistan arasında bulunan Bedaşşan bölgesinde çıkarılan yakuta benzeyen kırmızı renkli bir cevherdir (Pala, 2003, s. 69). Burada la’l ve buhurdan arasındaki ilişki ateşin kırmızı renginden dolayıdır. Emrî’ye (d.?-ö.1575) göre kırmızı lale, gül şahının meclisinde yer alabilmek için anber buhuru yakmıştır. Burada lale ile anberin birlikte kullanılmış olması kokudan ziyade siyah renkten dolayıdır. Lale ile kastedilen dağlarda yetişen dağ lalesi yani gelinciktir. Şair, kızıl ateşin içinde yakılan anber ile gelinciğin ortasındaki siyah renk arasında anlam bağlantısı kurmuştur. Divan şiirinde kokusuz olan ve kırlarda yetişen yaban lalesi taşralı olarak düşünülür. Gül ise kokusundan ve yüklendiği anlamlardan dolayı çiçeklerin şahıdır. Lale beyitte, padişah olan gülün meclisinde yer alabilmek ve değer kazanmak için kokular içinden anberi seçmiştir. Çünkü böyle yüce meclislerde ancak anber gibi kıymetli bir maddeyle buhur yakılmalıdır. İkinci mısradan anlaşıldığına göre lalenin amacı, gül meclisinde yüksek bir makamda olmak değil, gülün yakınında bulunmaktır. Gül meclisinde buhur yakıcı olarak bulunmak bile onun itibarı için yeterli olacaktır:

Buhûr-ı ‘anber’in yakdugı lâle la’l-i micmerde
Murâdı olmadur bezmünde ey gül micmere-gerdân (Emrî, G.388/3)

Divan şiirinde, “âşığın bedeni aşk ocağı, yaraları da sine ocağındaki kıpkırmızı közdür” (Özerol, 2024, s. 304). Aşk dolu sinede, göz göz olmuş taze yaralar, kor ateş üstünde yanan ateşten kızıla dönmüş buhurdana teşbih edilmiştir. Buhurdanın altındaki kor ateş ile yaradan akan kanın kırmızı rengi arasında bağlantı kurulmuştur. Yaralar, aynı zamanda şekli (göz göz olması) ve renginin siyahlığı açısından anber tanelerine benzetilmiştir. Şairin siyah renk ile yara arasında ilgi kurması, buhurdandan tüten dumanın renginin siyah olmasındandır. Beyitte, anber buhuru yakılmasında kullanılan anberin özellikleriyle ilgili kavramlar dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki *kurs-ı anber* tamlamasıdır. Kurs-ı anber; buhur yakmak için ateşin üzerine konulan küçük yuvarlak anber tanesidir. Metinde, anber buhuruyla ilgili diğer ifade ise *taze taze* ikilemesidir. Sine-i pür-sûz ve micmer-i sûzân, taze taze ve kurs-ı anber arasında hüsn-i ta’lil sanatı yapılmıştır. Taze kelimesiyle anlatılmak istenen taze anberdir. Taze anber (anber-i ter) elde edilmesi kolay olmayan koku kalitesi oldukça yüksek bir anber çeşididir. Şair, bu benzetmelerden yola çıkarak sinesindeki yaraların rastgele yaralar olmadığını, taze anber kadar kıymetli olduğunu vurgulamak istemiştir:

Sine-i pür-sûzum üzre tâze tâze dâğlar
Micmer-i sûzanda yir yir kurs-ı anberdür hemân (Bağdatlı Rûhî, G.297/2)

Osmanlı’da uzun kış gecelerinde sahur için kalkıldığında yemek odaları önceden mangal yakılarak ısıtılırdı (Abdülaziz Bey, 2002, s. 266). Aşağıdaki beyitten, o dönemlerde ramazanda imsak vaktinde anber buhuru yakıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ev sakinlerinin sahur için mangal yaktıklarında hem manevî bir atmosfer oluşturmak hem de yemek kokularını yok etmek için buhur yaktıkları anlamı da çıkarılmaktadır. Sâbit (d.?-ö. 1712), tütün tiryakileri için iftarda içilen bir tutam tütünün imsak vaktinde yakılan anber buhuruna tercih edildiğini söylemektedir. Divan şiirinde duhân kelimesi duman anlamı yanında tütün kelimesinin yerine de kullanılırdı (Kılıçarslan, 2019, s. 139). Şair, gizliden gizliye sosyal statünün yüksekliğini temsil eden anber ile halk arasında makbul olmayan, gelir düzeyi düşük olanlar tarafından tercih edilen tütün arasında bir kıyas yapmıştır. Ona göre bir tiryaki için tütün dumanı, zenginlerin meclisinde yakılan anber buhurundan tüten kokudan evladır:

Vakt-i imsâkdaki micmere-i ‘anberden
Hoşdur âlüfteye iftârda bir lûle duhân (Bosnalı Sâbit, K. 45/34)

Nef’î (d.?-ö.1635), Kâim-makâm Muhammed Paşa için yazdığı kasidesinde şiir meclisinde kullandığı kalemini anber buhuruna benzetir. Beyitte, mürekkebin güzel kokması ve kalıcı olması için içine misk, anber gibi koku maddelerinin karıştırılması geleneği görülmektedir (Şengül, 2021, s. 3). Kendini sözün sahibi (üstad) olarak nitelendiren Nef’î, kaleminin anber buhuru gibi güzel kokular saçmasını, övdüğü kişinin güzel ahlakını vasfetmiş olmasına bağlar:

Yazsa vâf-ı nûkhet-i hulkunu bir sâhib-suhen
Bezm-i nazma hâmesi olur buhûr-ı anberîn (Nef’î, K. 56/22)

Tasavvufî ritüellerde, tarikat ayinlerinde ortamın ve dervişlerin manevî motivasyonu için buhur yakmak, gül suyu serpmek ve ikram etmek olmazsa olmaz âdetlerdendi. Mutasavvıflara göre güzel koku, somut

olarak algılanan bir araç olmanın yanında metafizik bir uyarıcı olarak da değerlendirilirdi (Güçlü, 2013, s. 153). Mevlevilik tarihinde önemli bir isim olan Sâkıb Dede (d.1652-ö.1735), Mevlevi külahının özelliklerini anlattığı kasidesinin bir beytinde, Mevlevi külahını şeklinden dolayı buhurdana benzetmiştir. Buhurdanlar, Selçuklu ve Memlûklerde kubbe kapaklı, Osmanlı'da daha çok kâse ve kadeh şeklinde tasarlanırdı (Sargon, 1992, s. 385). Buhurdan ve külah arasındaki ilişki sufilerin dünyasında her ikisinin de metafizik anlam içermesiyle ilgilidir. Bir Mevlevi için külahın temsil ettiği manalar çok derindi. Külah giyen derviş hem tarikat içinde hem de halk arasında hususi bir saygı görürdü (Önder, 1992, s. 122). Külah giyme usulünde kulakların görülmemesi gerekirdi. Bunun anlamı, külah giymeye hak kazanmış bir dervişin bundan sonra dünyadan gelen seslere, dünyevi davetlere kulağının kapalı olması gerektiği idi. Sâkıb Dede'ye göre Mevlevi külahı, içinde anber-i esrar yanan bir buhurdandır. Bu buhurdandan tüten kokunun feyzinden can burnu mest olmuş, safa bulmuştur. Meşâm-ı cân, divan şiirinde manevî güzelliklerin hissedilmesiyle ilgili kullanılan "can burnu" anlamına gelen bir tamlamadır. Beyitte, dervişin yaşadığı vecd hâli, anberle yakılan buhurun hissettirdiği çağrışımlarla anlatılmıştır. Beyitteki anber-i esrar tamlamasında birden fazla mesaj gizlidir. Bu tamlamayla anlatılmak istenen ilk şey koku maddesi olan anberdir. İkincisi, vecd haliyle keşfedilen manevî sırlardan duyulan hazdır. Üçüncü olarak da tekkelerde esrar ve afyon kullanılmasıyla ilgili olan *anberli haptır*. O dönemlerde, uyuşturucu hazırlanmasında afyon ile tarçın kıvam buluncaya karıştırılarak yoğrulur, siyah anber rengine gelince altın varakla kefenlenirdi (Onay, 2004, s. 184). Buna *anberli hab* ya da *habb-ı muanner* denirdi (Erkal, 2007, s. 49). Tekkelerde esrar ve afyon kullanılması resmî bir kanunla 18. yüzyılda yasaklanmıştır:

Feyz-i 'itrından meşâm-ı cân olur mest-i safâ
'Anber-i esrâra micmerdür külâh-ı mevlevî (Sâkıb Dede, K. 14/16)

1.3. Buhur/ Buhurumeryem

Buhurumeryem, çuha çiçeğiyle aynı familyadan olan, farklı koku maddeleriyle beraber buhur suyu yapımında kullanılan bir bitkidir (Kubbealtı Lugati). Halk arasında, Meryem ana eli, Meryem ana kandili, devetabanı, domuz elması, domuz turpu, tuz topalağı, kır menekşesi, eğri menekşe, güz çiçeği, boynu bükük, tavşankulağı, dana göbeği, buhur otu vb. isimlerle anılır (Dikmen, 2023, s. 34). Behçet Necatigil, günlüklerinde buhurumeryemi şöyle tarif eder:

Buhurumeryem, bir çiçek adı... Sıkla men de deniyor, tavşankulağı da. Anladığım kadarıyla yetişmesi kolay olmadığı gibi çabuk soluveren bir çiçek. Yapraklarından biri hafifçe sararmaya görsün gözümüzün önünde adı gibi buhur olup erir, yok olur. Kırmızı, pembe, mor, beyaz çiçekleri, kalp şeklindeki yaprakları pek nazlıdır. Eski çağlardan beri yumrusu yenen bu çiçeğin yapraklarından da buhur (tütsü) elde edilirmiş (Karakurt, 2005, s. 157).

İnanışa göre Hz. Meryem, yalnız başına doğum sancısı çekerken destek almak için bu bitkiye tutunmuş, bundan dolayı yaprakları el şekline benzemiştir. Sert bir yapıya sahip olan bu çiçek bu hikâyeden dolayı Meryem ana eli, Fatıma ana eli diye de meşhur olmuştur (Levend, 1984, s. 179). Buhurumeryemle ilgili

epey çalışma olduğu için burada sadece konumuzla ilgili özellikleri üzerinde durulacaktır. Divan edebiyatında buhurumeryem, isminden dolayı ve buhur suyu imalatında ve buhur yakmada kullanıldığı için buhurla ilgili beyitlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Hristiyanlarda, kilise ve manastırlarda ibadet ederken; özellikle ayin esnasında buhur yakılması önemli âdetlerin başında gelmektedir. İsevilik inancında, buhur yakma geleneğinin 4. yüzyılda ekmek-şarap ayinleriyle başladığı, bundan sonra da günümüze kadar devam ettiği görülmektedir. Buhur inanan müminlerin dualarının ve azizlerin ruhani kerametlerinin Tanrı'ya yükselmesini temsil etmektedir. Kilise ayinlerinde buhurdanın Meryem'i, buhurun ise İsa'yı sembolize ettiği de söylenmektedir. İkonalar, evlilik ve vaftiz törenleri, ekmek ve şarap ayinleri, cenaze törenleri buhurla kutsanmaktadır (Koroğlu, 2015, s. 52). Hristiyanlıkla ilgili bazı teolojik kaynaklarda buhurdan İsa'nın bedeni, buhur da onun ruhaniyeti olarak değerlendirilir (Ekşioğlu, 2023, s. 48). *Âşık Çelebi Divanı*'nda, bahar mevsiminde tabiatta hissedilen güzel kokular, kilise ayinlerinde yakılan buhur ritüelleri kullanılarak tasvir edilmiştir. Şairin muhayyilesinde, baharda çiçeklerle bezenmiş bağ ve bahçeler, içinde rengârenk tablolar ve mozaiklerle süslenmiş bir kilise olarak tasavvur edilmiştir. Bu kilisede putların en değerlisi tüm ihtişamıyla açmış olan güldür. Şair, gülü yani sevgiliyi *Ferhâr putuna* benzetmiştir. Ferhâr kelimesi burada, beytin merkezini oluşturmaktadır. Ferhâr, Türkistan bölgesinde, Hıtâ ile Kaşgar arasında bulunan bir şehrin adıdır. Bu şehrin halkı, güzellik, zarafet ve nezaketleriyle meşhurdur. Ferhâr'ın asıl şöhreti içinde dünyaca ünlü bir puthanenin olmasından gelmektedir. *Tuhfe-i Vehbî*, Ferhâr puthanesinden bahsederken, bu puthanede kendilerini putların hizmetine adanmış yetmiş kız olduğundan bahseder (Yenikale, 2012, s. 77). Başka bir rivayette Ferhâr, Sanskritçe Verhara kelimesinin değişmesiyle oluşmuş bir kelimedir ve Budistlerde de bu isimle anılan bir tapınak vardır. Şair, Ferhâr putu kadar güzel olan bu puthanede her gece şebboy çiçeği, güzel kokusuyla buhurumeryem tütüsü yakar:

Her gice şeb-bûylar yakar buhûr-ı Meryemi
Deyrür sahn-ı çemen anda büt-i Ferhâre gül (Âşık Çelebi, K. 4/12)

Aşağıdaki beyitte, kıyafetlerin güzel kokması için üzerlerine buhur yakılması uygulaması işlenmiştir. Saba rüzgârı gonca sandığından, sevgilinin kırmızı gömleğini (kaftanını) çıkarır, güzel kokması için buhurumeryem tütüsüyle tütüler. Kırmızı renk Türklerde, tanrısal bir renk olarak düşünüldüğü ve gücü temsil ettiği için idareciler tarafından özellikle tercih edilirdi (Ögel, 1991, s. 409). Ayrıca sarayda, kullanılan gelinlik rengi de kırmızıydı. Saray dışındaki halk kültüründe de gelinlik rengi bazı istisnalar dışında kırmızıdır. Beyitte, tütüldüğü söylenen kırmızı kaftan, sevgiliye ait özel bir kaftandır. Bu kaftan kullanılmak için sabah vakti sandıktan çıkartılmış ve güzel kokması için buhurumeryemle tütülenmiştir:

Al pîrâhen çıkardı came-dân-i gonçeden
'İtr için bâd-i sabâ yakdı buhûr-ı Meryem (Beyânî, G. 822/2)

Cevrî (d.?-ö.1654), muhatabını överken, övdüğü kişinin yaratılışını (huyunu, karakterini) buhurumeryem ve anber karıştırılarak yakılan buhura benzettir. Beyitte, Hz. İsa'nın göğe yükselme hadisesi, güzel bir sebebe bağlanmış; İsa'nın ruhu, Meryem buhurundan güzel kokular saçarak yükselen buhur kokusuna benzetilmiştir. Cevrî'ye göre İsa'nın kokusu, dünyanın sonuna kadar güzel kokular saçarak hayat vermeye devam edecektir:

Şemîm-i anber-âmîz-i buhûr-ı Meryem-i hulkı
Felekde dâyimâ itr-ı meşâm-ı rûh-ı İsâdur (Cevrî, K. 30-45)

1.4. Buhur/Fülfül (Karabiber)

Diğer koku maddeleri kadar olmasa da nazar ve büyü ritüellerinde kullanılan tütsülerde, birini efsun etmek için karabiber de yakılırdı (Onay, 2004, s. 439). Aşağıdaki beyitte âşık, sevgilinin karabibere benzettiği saçlarıyla kendisine büyü yaptığını, bundan dolayı bir meczup gibi aklının başından gittiğini iddia eder. Beyitteki Hindû kelimesiyle hem sevgilinin saçının rengi kastedilmiş hem de gizli olarak karabiberin ana vatanının Hindistan olduğuna gönderme yapılmıştır. Sıcak iklimleri seven karabiber ağacı, Hindistan'da her yerde doğal olarak yetişmektedir (Kufacı, 2019, s. 433):

Dil-i bî-çâre karâr eyleyecek yir bulmaz
Hindû-yı zülfün oda salduğıcün fülfulini (Münîrî, G.328/4)

Eşref Paşa'nın (d.1820-ö.1894) bir beytinde sevgilinin beni ateşte yakılan karabibere teşbih edilmiştir. Şair, burada karabiber yakılarak yapılan büyüün çeşidini de söyler. Bu büyü, aşk büyüüdür. Fülfül büyüüne maruz kalan âşık, sevgilinin yanağındaki benleri düşündükçe aşk ateşiyle tutuşur. Sevda ateşinin kıvılcımlarıyla yanar tutuşur, cezbeyle gelerek kendini kaybeder:

Atarlar âteş içre fülfulü efsûn edip aşka
Şerâr-ı cezbe-i dilde hayâl-i hâl-i yâr eyler (Eşref Paşa) (Onay 2004: 375)

1.5. Buhur/Günlük (Sığla Ağacı, Anber Ağacı)

Tarihte buhur yakmak için kullanılan başka bir bitki de eski dönemlerden beri ülkemizin sınırları içinde daha çok Muğla tarafında Marmaris, Fethiye, Köyceğiz ve Ula'da yetişen sığla ağacıdır. Bu ağaç halk arasında günlük ağacı, anber ağacı, buhur ağacı olarak da adlandırılmaktadır. Günlük (sığla) ağacının kökeni MÖ. 3. yüzyıla, Fenikelilere kadar uzanmaktadır (Aydingöz vd. 2014, s. 2). Sığla (günlük, buhur) ağacının balzamu alındıktan sonra elde edilen odunsu tarafı buhur yakmada kullanılmaktadır (Kahya, 2015, s. 16). Tarikatlarda yapılan ayinlerde ve mevlit merasimlerinde kullanılan buhur terkiplerinin içinde, öd, sandal vb. maddelerin yanında; günlük, söğüt, ardıç ve dutun da tercih edildiği görülmektedir (Şentürk, 2016, s. 290). Evliya Çelebi, sığla ağacı ve bu ağacın kullanım alanları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Milas bölgesinde sığla ağacından, sığla yağının nasıl çıkarıldığını, ağacın kabuklarından nasıl buhur yakıldığını tarif eder: "Kabukları, cenderelerde sıkup kabukların tulumlara doldurup yedi iklime gidüp buhur yakarlar. Anber-i hamdan latîf râyihâ-i tayyibesi vardır." (Dankoff vd. 2011, s. 139). Günlük bitkisinin, divanlarda daha çok buhur yakma geleneğiyle ilgili yerlerde tercih

edildiği görülmektedir. Aşağıdaki beyitte, günlük kelimesi hem çadırın üstüne güneş gelmemesi için kurulan gölgelik hem de tütsü olarak kullanılan günlük otu olarak iki anlamda kullanılmıştır. Sevgilinin ayva tüylerinin pasa benzeyen görüntüsü, siyah renginden dolayı hem çadır üstündeki günlüğün gölgesine hem de tütsü olarak yakılan günlük otuna benzetilmiştir. Sevgilinin kaşları, tütsüden yükselen duman için teşbih unsuru olmuştur:

Şeh-i aşkun otagıdır nigâra hayme-i hüsnün
Hatun jengârı günlükdür duhânı sâye-bân ebrû (Manastırlı Celâlî, G. 509/3)

Hayâlî Bey'in (d.1499-ö.1557) tasvir ettiği sevgili çok fettân, çok acımasızdır. Âşık, aslında gönül verdiği güzelden çok şey istemez. Sadece yanaklarındaki benin kokusundan kendisine biraz lutfetmesini ister. Çünkü sevgilinin beni, etrafa buhur gibi güzel kokular saçarak âşığı cezbetmektedir. Beyitteki fettân kelimesinin *fitneci*, *fitne çıkaran* anlamı yanında *kendine çeken*, *cezbeden*, *hayran eden*, *karişturan* anlamları da vardır. Sevgili yanağındaki buhura benzeyen yapma beniyle âşığın gönlünü, aklını, ruhunu karıştırmaktadır. Burada sihir ve büyü amaçlı buhur yakılarak kişiyi kendine bağlama ritüeli işlenmiştir. Sevgili, âşığı kendine bağlamak için her yolu denemekte ama âşık, ondan bir şey istediğinde "Sen (aşkımla) ölsen bile sana cenazende yakılması için günlük otu bile vermem." demektedir. Burada günlük otunun kıymetinin, misk, anber, kâfur gibi diğer buhur maddelerinin yanında değerinin düşük olduğu vurgulanmaktadır. Bunun yanında cenaze için yakılan buhurlarda günlük bitkisinin de kullanıldığı görülmektedir:

Ruhu nârındaki hâli buhûru bûyun istersen
Ölüne dahi günlük vermezsin der gör o fettâmı (Hayâlî Bey, K. 621/2)

1.6. Buhur/Kâfur

Türk-İslâm dünyasında önemli bir koku maddesi olan kâfur, defnegiller familyasından bir ağacın dalları arasından elde edilir. Kâfur kelimesinin kökeni Sanskritçedir. Latince adı cinnamomum camphora olan Kâfur ağacının ana vatanının Güney Çin ve Japonya olduğu söylenir (Tanker vd. 1998, s. 209). Kaynaklarda Hindistan'ın kuzeyinde de yetiştiği ifade edilir. Kâfurun rengi beyazdır, kokusu ağırdır. İşlem görmemiş, halis kâfur koklandığı zaman baş ağrısı yapar, insanı rahatsız eder (Onay, 2004, s. 296). Kâfur, Orta Çağ'da anber gibi ulaşılması kolay olmayan maddi kıymeti yüksek, çok değerli bir koku maddesidir. Bugün halk arasında tarçın olarak bilinen baharat da kâfur ağacının bir türünün (cinnamomum) kabuğundan elde edilmektedir (Sezgin vd. 2019, s. 1509). *Kâfûr*, *Kur'ân-ı Kerîm*'de güzel kokuyla ilgili geçen dört kokudan biri olduğu için İslam dininde önemli bir yere sahiptir (Bilgin, 2020, s. 29). Türk-İslam kültüründe hekimlikte, cenaze merasimlerinde, buhur yakmada yaygın olarak kullanılan kâfur, divan şiirinde beyaz renginden dolayı daha çok sevgilinin bedeni, teni, sinesi, boynu, yüzünün beyazlığı ve parlaklığını anlatmak için kullanılmaktadır.

Aşağıdaki beyitte, içinde kâfur kullanılan özel bir buhur terkiibinden bahsedilmektedir. Bu özel buhur karışımının yakıldığı meclis, dünyanın en değerli meclisi olan sevgilinin güzellik meclisidir. Böyle

seçkin bir mecliste buhur yakılmaması gibi bir husus söz konusu olamaz. Şaire göre, bu güzellik meclisinde buhur yakmakla görevli iki buhurcu vardır. Bu görevlilerden biri saçtır diğeri kâküldür. Saç, daha kapsamlı bir kelime olduğu için buhuru yakan baş buhurcu olarak düşünülmelidir. Saç buhurusu, yaktığı buhuru, ateşin içine öd ağacı atarak tutuşturur. Kâkül ise saçın alt unsurlarından biri olduğu için buhurun içine misk ve kâfur ekleyen yardımcı buhurdur. Beyitte sultan meclislerinde buhur yakma geleneği ve buhurda kullanılan buhur karışımı işlenmiştir. Bu karışımın içinde kâfur, öd, misk ve anber kullanılmıştır. Zaîfî'nin (d.?-ö.1557) beytinden; saç ve kâküle benzetilen iki görevlinin ikisinin de siyahi olduğu anlaşılmaktadır:

Bezm-i hüsn içre buhûr itdi saçun âteşde 'ûd
Saçdı kâfûr üstine müşg ile 'anber kâkülün (Rumelili Zaîfî, G. 195/6)

Kûr'ân-ı Kerîm'de adı geçen kokular arasında¹ olduğu için İslam dünyasında kâfura özel önem verilirdi (Çakır vd. 2023, s. 211). Ayrıca, İslam inancına göre kâfur cennetteki ırmaklardan birinin adı olarak da geçer. Adı geçen ırmağın rengi beyaz olduğu için kâfura benzetildiği söylenmektedir (Bilgin, 2020, s. 31). Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, her gün öd ağacı ve kâfuru karıştırarak tütüsüyle kokulanırmış. Bu tütüsüyü Hz. Muhammed'den gördüğü için yaptığını söylemiş (Bakır, 2000, s. 122; Bakır, 2000, s. 42). Türk-İslam kültüründe cenaze merasimlerindeki ritüellerde kâfurun önemli bir yeri vardır. Hz. Muhammed, kızı Zeynep vefat ettiğinde cenazesinin birkaç defa sidr ile yıkanıp son suyuna da kâfur eklenmesini istemiştir. Büyük ihtimal buna bağlı olarak Türk kültüründe bugün cenaze işlemlerinde kâfur yaygın olarak kullanılmaktadır. Ülkemizde, cenaze iki defa yıkandıktan sonra üçüncü suyuna kâfur ve güzel koku eklenerek tekrar yıkanmaktadır. Kurulandıktan sonra başta secde azaları olmak üzere belirli yerlerine tekrar kâfur sürülerek kefenlenmektedir (Şener, 1993, s. 355-356). Cenaze işlemlerindeki başka bir gelenek de yıkama esnasında ve sonraki törenlerde buhur yakılmasıdır. Padişah cenazelerinin tüm aşamalarında buhur yakıldığı kaynaklarda mevcuttur (Ertuğ, 1999, s. 150). Sultanın naaşının yıkanması esnasında buhur görevlileri cenazenin etrafında buhurdanlarla dönerlerdi (Ortaylı, 2008, s. 78). Aşağıdaki beyitte, cenazelerde kâfur kullanılmasının divan şiirine yansımaları görülmektedir. *Gelibolulu Âlî Divanı*'nda o dönemde, cenazede kâfurun buhur olarak yakıldığı görülmektedir. Aşağıdaki beyitte, birinci mısra da kâfur, beyazlığından dolayı sevgilinin gerdanına benzetilmiştir. İkinci mısra da ise kâfurun cenaze adetlerinde kullanılması söz konusudur. Şairin arzusu, sevgilinin kâfur gibi beyaz gerdanı uğruna can vermektir. Bu arzusu gerçekleştiği gün, haraç vermekten, insana yük olan tüm dünyevi harcamalardan kurtulacaktır. Osmanlı'da haraç, topraktan ya da hasılatan adam başına alınan vergi ya da hisseye verilen addır (Pakalın, 1993, s. 734). Âşık, sevgilisi uğruna can verdiğinde haraç verme mükellefiyetinden kurtulacağını söylemektedir. Dünya yüklerinden azade olacağı için kimsenin onun cenazesinde kâfur yakmasına ihtiyaç kalmayacaktır:

Harcdan kurtılâyın cân vireyin gerdenüne

¹ “İyiler ise katkısı kâfur olan içecekler dolu bir kadehten içerler.” (İnsan Suresi, 76/5)

Yakmasun kimse cenâzemde gerekmez kâfûr (Gelibolulu Âlî, G. 440/4)

1.7. Buhur/Laden

Laden bitkisi, Akdeniz ikliminin hâkim olduğu her yerde başta Girit, Kıbrıs, İspanya gibi ülkelerde yetişen, beyaz ve pembe çiçekleri olan çalı şeklinde küçük bir ağaçtır. Ülkemizde Anadolu'daki maki alanlarının tamamında yetişir. Kokusu ak anbere benzeyen saf ladenin rengi koyu, tadı acımsıdır. Tıpta, sakinleştirici, balgam söktürücü, kabızlığı önleyici özelliğiyle kullanılır. Koku sektöründe, suni ben yapımında ve tütsü yakmada tercih edilen özel bir bitkidir (Baytop, 1984, s. 316). Tarihî kaynaklarda *Girit gülü*, *giritgül* olarak da geçen bu bitkinin Girit kültüründe önemli bir yeri vardır. Laden bitkisi kadim zamanlardan beri Girit halkı tarafından tedavi amaçlı ve parfüm olarak kullanılmıştır. Giritteki Ortodoks Hristiyanlarda *İncil* zamanlarından beri kutsal mesh yağı yapımında tercih edilmiş, kilise ayinlerde laden tütsüsü yakılmıştır (Kapucu, 2022, s. 1). Mevlânâ'nın *Divan-ı Kebîr*'inde ladenle ilgili 'laden anberi' diye bir tabir geçmektedir. "O Hıtâ Türkünün saçından gelen koku, ne Tatar diyarındaki miskte var ne laden anberinde." (Gölpınarlı, 1992, s. II/270). Burada laden anberiyle kastedilen, büyük ihtimalle tütsü laden ve anber karışımından oluşan koku topudur. Buhurla ilgili beyitlerde laden bitkisinin çok az tercih edildiğine bakılırsa buhur yakmada diğer koku maddeleri kadar revaçta olmadığı söylenebilir. *Ahmed-i Dâî Divanı*'ndaki bir müstezatta laden bitkisi, buhur yakmada kullanılma özelliğiyle geçer. Bahar mevsiminde esen rüzgarın güzel kokular yayması kâfur ve misk buhuruna benzetilir. Dâî'ye göre şekil olarak sevgilinin boyuna ve âşığın âhının dumanına benzetilen servi ve ban ağacı da micmerde anber ve laden buhuru yakar:

Gülşende buhâr eyledi bak subh-ı nesîme
Kâfûr ile müşki
Micmerde buhûr eyledi gör serv ile bânı
'Anber bile laden (Ahmed-i Dâ'î Müst.1/3)

1.8. Buhur/Misk

Divanlarda buhur yakma geleneğinde misk, hemen her asırda çokça tercih edilen bir koku maddesidir. Buhur yakmak için misk kullanılması çok eskilere dayanmaktadır. Tarihî kaynaklarda, koku ilminde şöhret bulmuş, Medine şehrinde ihraç edilen, içinde miskle birlikte öd ağacı ve anber kullanılan 'en-nâdü'l-esved' isimli bir buhur karışımından bahsedilmektedir (Kavak, 2018, s. 212).

Tâcizâde Câfer Çelebi (d.?-ö.1515), misk redifli kasidesinin bir beytinde misk buhurunu işlemektedir. Beyitte, özel bir mecliste gece Hindu'su tarafından yakılan bir buhur çeşidinden bahsedilir. Bu buhur, misk buhurudur. Memduhun meclisinde yakılan misk buhurunun kokusu yedi kat gökleri dolduracak kadar etkilidir. Burada buhurdan görevlisinin Hindu olarak seçilmesi rastgele değildir. M. 982 yılında kaleme alınan *Hudûdu'l-Âlem* isimli coğrafya eserinde İslam ülkelerinde kullanılan misk, anber, kâfur gibi kokuların Hindistan bölgesinden getirildiği söylenmektedir (Duman vd. 2008, s. 40). Baharat yolunun ucunda önemli bir jeopolitik konumda bulunan Hindistan, Osmanlı ve Avrupa'ya uzanan güzergâhta ticarî ilişkiler açısından önemli bir yere sahiptir. Hindistan-Osmanlı ticarî ilişkilerinde, güzel

koku ticareti daha çok Hintli tacirler tarafından gerçekleştirilmiştir. Hindistan'ın güzel kokuyla ilgisi, farklı açılardan divan şiirine de yansımıştır. Buhurla ilgili beyitlerde; misk, anber gibi kokuların bu coğrafyadan getirilmesinin yanında renklerinin siyahlığı ve Hint halkının ten rengi arasında benzerlik kurulmuştur. Ayrıca buhurla ilgili beyitlerde buhur yakıcıların genellikle Hindu olarak ele alınması dikkat çekicidir. Buradan yola çıkarak üst düzey meclislerde görevli olan buhur görevlilerin genellikle siyahilerden seçildiği düşünülebilir:

Hindû-yı şeb diler ki buhûr ide bezmüne
Toldursa ta'n mı micmer-i heft-âsümânı misk (Tâcizâde Câfer Çelebi, K. 16/14)

Zâtî'nin (d.?-ö.1546) bir beytinde güneş, sultanın meclisinde ay buhurdanında yaktığı buhuru, Hitâ ülkesinden gelen miskle yakar. Şair, övdüğü şahsın kudretini, meclisinde -o dönemde çok değerli olan- misk buhurunun yakılmasını kullanarak ifade eder. Zâtî, şahın meclisinde kullanılan buhurdanı aya benzetmiştir. Buhurdanın aya benzetilmesi, şeklinin yanında, gümüşten imal edilmiş olmasıyla ilgilidir. Saray eşyaları arasında önemli bir yere sahip olan altın, gümüş, porselen gibi pek çok saray buhurdanı bugün müzelerde sergilenmektedir. Mevcut koleksiyonlar içinde Osmanlı döneminin her dönemine ait gümüş buhurdanları görmek mümkündür (Gedük, 2013, s. 138-140):

Bezmgâh-ı şâh-ı kadründe buhûr itmeklige
Micmer-i mâha koyar misk-i Hitâ'yı âftâb (Zâtî, K. 34/28)

Gelibolulu Âlî Divanı'nda miskin kor ateş üstündeki görüntüsü ve kokusu konu edilmiştir. Şaire göre gönül; etrafı ısıtan, aydınlatan, bulunduğu yeri zinet gibi güzelleştiren bir buhurdandır. Âşığın gönlünden yükselen âh, gönül buhurdanını aydınlatan ve ona anlam katan “müşg-i ezfer”dir yani güzel kokulu misktir. Âşığın sermayesi olan âh, sevgiliye duyulan hasretin gönüldeki en önemli tezahürüdür. Âşık âh çektikçe, âhının dumanı dua dua göklere ulaşır. Âh dumanının bir yanı kıvılcımdır bir yanı dumandır. Divan şiirinde, hasretten duyulan ıstırap, çaresizlik, kavuşamama acısı, sinenin alev alev yanması, ateşle bağlantılı olarak kırmızının değişik tonlarıyla anlatılır (Koyuncu, 2017, s. 2). Dumanın rengi siyahtır. Burada âşığın gönlü, ateş üzerinde kırmızıya dönen buhurdan; âhı ise buhurdandan yükselen kara duman olarak düşünülmüştür. Âşığın âhı ile siyah renkli misk buhuru arasında ilişki kurulmuştur:

Dil micmerinün âhum olup zînet ü ferî
Düşdükçe nâr-ı surha sabâ müşg-i ezferî (Gelibolulu Âlî, G. 1423/1)

Nev'i-zâde Atâyî'ye (d.1583-ö.1635) göre misk buhuru sevgilinin beninin hayaline benzer. Sevgilinin beni ve güzel koku arasındaki ilişki divan şairleri tarafından sıkça kullanılmıştır. Bunun sebebi o dönemde halk arasında âdet olan yapma ben (suni ben) geleneğidir. Yüzünde beni olmayanlar, güzelleşmek için yüzlerine yapay ben kondururdu. Bu benler Girit Adası'nda yetişen laden ağacının zamkıyla yapılırdı. Kalıcılığını ve rengini artırmak için zamkın içine misk, anber gibi koku maddeleri eklenirdi. Bu âdet Osmanlı'da Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir (Koçu, 1967, s. 33-34). Buhurla ilgili beyitlerde genellikle, sevgilinin yüzü buhurdan, yanaklarının kırmızılığı ateş, beni de ateşe atılan

misk ve anber olarak düşünülürdü. Atâyî, sevgilinin hayaliyle tutuşan misk buhurunun -tasvirî- ateşini, bir ıtır yakıcı gibi gönlüyle tutuşturduğunu söyler. Sevgilinin güzelliğinin, kendisinin aşkıyla anlam kazandığını ima ederek âşıklık istidadıyla övünür:

Fıkr-i hâlün buhûr-ı müşgîni
‘İtr-sûz-ı dimâgdur gönlüm (Nev’i-zâde Atâyî, K. 164/3)

1.9. Buhur/Sandal

Sandal ağacının ana vatanı Endonezya, Afrika ve Hindistan’dır. Sandal ağacının bazı türlerinden elde edilen yağlı ve reçineli kokulu madde; lavantacılıkta, sabunculukta ve parfüm yapımında kullanılmaktadır (Ayverdi, 2016, s. 1088). Fundagiller arasında değerlendirilen sandal ağacı, kışın yapraklarını dökmez. Bu ağacın gövdesi sandala benzediği için sandal adını aldığı rivayet edilmektedir. Halk arasında hartlap, davulga, Yunan kocayemişi gibi isimleri de vardır (Dara, 2006, s. 554). Eski Türk yazıtlarında *çıntan ıgaç* olarak geçen sandal ağacı, Thomsen tarafından değerli bir ağaç türü olarak tanımlanmaktadır (Thomsen, 2022, s. 66). *Tuhfe-i Murâdî*’de sarı, beyaz, kıvıll olmak üzere üç türü olduğundan ve bunların arasından en iyisinin sarı sandal ağacı olduğundan bahsedilmektedir (Argunşah, 1999, s. 243). Bilge Kağan vefat ettiğinde Çin hükümdarı, ölüm törenine beş yüz kişilik bir heyet göndermişti. Bu heyet beraberinde cenaze merasiminde kullanılmak üzere bazı hediyeler getirmişti. Getirilen hediyelerin arasında sandal ağacı da vardı (Atalay, 1985, s. 2/122). Tarihte, vücuttaki enfeksiyonların tedavisinde, cinsel gücün artırılmasında, ağrının hafifletilmesinde; parfüm yapımında kullanılan sandal ağacı, eski Türklerde daha çok cenaze törenlerinde tütsü yakmak için tercih edilirdi (Aydın, 2011, s. 29). Bazı kaynaklarda, Orta Asya’da en fazla kullanılan tütsünün, sandal ağacı tütsüsü olduğu söylenmektedir (Özkan, 1977, s. 81).

Zâtî Divanı’nda sandal, iki yerde cenaze ve denizcilik motifleriyle birlikte ele alınmıştır. Eski Türk geleneklerinde cenazelerde tütsü yakma geleneğinin çok eskilere dayandığını belirtmiştik. İslamiyet’in kabulünden önce Türkler, matemlerini izhar etmek için cenaze törenlerinde tütsülü matem meşalesi kullanırlardı (Togan vd. 2006, s. 126). Osmanlı’da hanedandan birisi vefat ettiğinde defin işlemlerinde mutlaka buhur yakılır ve cenazenin yıkandığı suyun içine sandal, öd ağacı, kâfur vb. koku maddeleri konulurdu (Ertuğ, 1999, s. 150). Pek çok divan şairi cenaze tütsüsü geleneğini şiirlerinde işlemiştir. Türk kültüründe ölünün arkasından sandal buhuru yakılmasının önemli bir ritüel olduğu görülmektedir. Aşağıdaki beyitte Zâtî, vücut sandalının dert deryasına gark olduğu için battığını söylüyor. Bu sebeple öldükten sonra yıkanırken na’şı üzerine sandal buhuru yakılmasını vasiyet ediyor. Sandal ağacı, divan şiirinde güzel kokulu olması yönüyle daha çok âşıkla, âşığın âhıyla, sözüyle, şairin sanatı ve şiiriyle bağlantılı olarak kullanılmaktadır (Kaya, 2015, s. 271). Burada ise âşığın bedeni, maddî-manevî varlığı sandal olarak tasavvur edilmektedir:

Zâtî’yi yurken üstine sandal buhûr idün
Fülk-i vücûdın eyledi deryâ-yı derd gark (Zâtî, G.663/5)

Mostarlı Ziyâî (d.?-ö. 1584), gam denizinde yol alan gönül sandalını buhurdana benzetir. Sînesindeki feryatları öd ağacına, gam ateşini, öd ağacını tutuşturan buhuncuya teşbih eder. Beyitte, seçilen her kelime, farklı çağrışımları hissettirecek şekilde diğer kelimelerle bağlantılı olarak kullanılmıştır. Divan şiirinde Kızıldeniz, Bahr-i Kulzüm olarak geçer. Şair, kulzüm-i gam ve gam ateşi tamlamaları arasında -kırmızı rengi hissettirmek için- sanatkârane bir bağlantı kurmuştur. Kızıldeniz’in kızılığı ve gam ateşinin kırmızı rengi, buhur yakmak için tutuşturulan kor ateşi sembolize etmektedir. Sandal kelimesiyle birden fazla anlam kastedilerek kelime oyunu yapılmıştır. Burada sandal, hem deniz aracı olan sandal hem de buhur olarak yakılan sandal anlamında tevriyeli kullanılmıştır. Ziyâî, sandal ile ödü bir arada kullanarak, buhurdanda yakılan buhur terkibine dikkat çekmiştir. Kaynaklarda, sandal bitkisinin başta öd ve anber karışımı ile birlikte kullanıldığı, pek çok buhur karışımı içinde yer aldığına dair bilgiler mevcuttur. Abdülaziz Bey eserinde; misk, kitre, pelesenk ve öd ağacı yağı, gül yağı, kömür tozuyla yapılan buhurların saf anber kabuğu, anber, ardıç tohumu, günlük, sandal tozu gibi cinslerinin olduğundan bahsetmektedir (Abdülaziz Bey, 2002, s. 206).

‘Ûddur nâlelerüm sînede hod âteş-i gam
Kulzüm-i gamda gönül sandalı micmerdür (Mostarlı Ziyâî, G.132/2)

Bâkî’nin sandal buhurunu ele aldığı bir beyitte, kendi şiiriyle ilgili değerlendirme yapmıştır. Bâkî, şiirindeki muhabbet mumunu ve ruh sandalını, izzet perdesi altında yaktığını ifade eder. Mum ve buhur sosyal hayatta etrafa güzel kokular yaymak için kullanılan iki araçtır. Şair, kalbindeki muhabbeti güzel kokulu muma, şiirindeki derin manayı, sandal buhuruna teşbih ederek nazımının gücünü ima eder. Beyitteki *perde-i izzet* tamlamasındaki perde kelimesi buhur yakma geleneğiyle ilgili bir kelimedir. Buhur yakılırken, buhur takdim edilen kişinin üzerine özel bir şal ya da örtü örtülürmüş ya da bir etek (dâmen, perde) kullanılmıştır. Bu perde (etek) buhurun yaydığı kokunun kişinin üstüne sinmesi için bir müddet bekletilmiş (Şentürk, 2016, s. 292). İzzet perdesi ifadesi aynı zamanda, şairin toplumdaki ve sanat camiasındaki itibarını tanımlayan bir ifadedir. Bu tamlamayla, buhur yakılırken kokunun kalıcı olması ve yakıldığı meclisi güzelleştirmesi ile şairin şiirinin etkisi ve sanatının değeri anlatılmıştır:

Perde-i ‘izzet çeküp yakdum mahabbet şem’ini
Sandal-ı rûhı buhûr idüp müheyyâ eyledüm (Bâkî, G. 339/3)

1.10. Buhur/Sipend (Üzerlik, Habbatü’s-sevdâ-Çörek Otu)

Üzerlik/sipend, *TDK Türkçe Sözlük*’te; “sedef otugillerden, yaprakları alması, çiçekleri beyaz renkte, susama benzeyen tohumları acı olan, halk hekimliğinde tedavi amaçlı, tütsü yakmada kullanılan bir bitki (*Peganum harmala*)” olarak tanımlanmaktadır. Ülkemizin pek çok yerinde görülen üzerlik (sipend) daha çok Orta Anadolu’da (Ankara, Konya, Kayseri, Niğde, Sivas) (Emeksiz, 1998, s. 230), ülkemiz dışında Afrika, Asya ve Amerika’da yetişmektedir (Şahin, 2012, s. 5). Üzerlik kelimesi; Eski Türkçede isvent, ısırik, andız, ot, ajerek, eldrük, ilrük, yıdık gibi çeşitli kelimelerle karşılanmaktadır (Akalin, 1993, s. 257). Farsçada sipend olarak geçer. Sipend/üzerlik, Türk kültüründe halk hekimliğinin yanında nazar değmesi, büyü, sihir, manevî hastalıklar vb. spiritüel mevzularda kullanılmaktadır. Üzerlik, fosfat

açısından zengin topraklarda yetişen bir bitki olduğu için daha çok mezarlıklarda yetişmektedir. Bitkinin bu özelliği, ölüm ve üzerlik arasında bir bağ kurulmasına neden olmuştur. Halk arasında içinde üzerlik bulunan evlerin ölümden ve nazardan korunacağına inanılmıştır (Üçer, 1973, s. 4). Klasik Türk edebiyatında şairler, eserlerinde, Türkçe üzerlik kelimesi yerine Farsçadaki sipend kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Sipend, divanlarda en çok nazar, sihir-büyü, tütsü yakma özellikleriyle, ateşle ilgili beyitlerde; tohumları yakılırken ateş içinde çıkardığı ses ve çağrışımlarla karşımıza çıkmaktadır (Bozaslan vd. 2017, s. 281). *Lugat-ı Ebuzziyâ*'da şifacı kadınların, nazara uğrayan kişi için üzerlik tohumunu ateşe attığı, tohum yanarken çıkan çıtırtı sesiyle nazarın def olup gittiğine inanıldığı söylenir (Ebuzziya, 1891, s. 550). Üzerlik tütsüsü bugün hâlâ ülkemizin pek çok yerinde nazar için bir iyileştirme yöntemi olarak kullanılmaktadır. Nazar tütsüsü sadece üzerlikten yakılabildiği gibi çörek otu, karanfil gibi bitkilerle de yakılmaktadır (Cıblak, 2004, s. 120). Şentürk'e göre divan şiirinde sipend kelimesi sadece üzerliği karşılamaz. Bazen sipend kelimesinin çörek otunu karşıladığı da görülür. Aynı familyadan olan ve görünüş olarak birbirine benzeyen bu iki bitki, Türk halkı tarafından nazardan korunmak için kullanılır.

Münîrî (d.?-ö.1521), divanında pek çok divan şairi gibi üzerlik tütsüsünün nazardan korunmak için kullanılması geleneğini ele almaktadır. Onun hayal dünyasında üzerlik tütsüsü yakan tütsücü, güneştir. Güneş, sevgilinin nazardan korunması için gündüzün parlak buhurdanına ateş koyup, gece sipendiyle tütsü yakan bir şifacı olarak düşünülmüştür. Münîrî, sipendi yanarken siyah duman çıkarmasından dolayı geceye benzetmiştir. Beyitte, günbatımının geceye dönüşmesi şairane bir üslupla işlenmiş, beytin merkezine üzerlik tütsüsü ve bu tütsünün düşündürdüğü çağrışımlar yerleştirilmiştir:

Şeb sipendin n'ola yaksa çeşm-i bed def'iyiçün
Micmer-i firûza gün içre urup âzer güneş (Münîrî, K. 18/21)

Celîlî (d. 1488- ö. 1569), üzerliği ele aldığı bir beyitte üzerlik tütsüsünü kendi dünyasına göre resmeder. Ona göre sevgilinin bezminde buhur yakmak için bir buhur yakıcıya ihtiyaç yoktur. Çünkü âşık, cananın meclisinde sinesini buhurdan, canını da bu buhurdanda yakmak için sipend yapmaya hazırdır. Âşığın sinesi sevgiliye duyduğu hasretten ve ona duyduğu iştiyakdan dolayı zaten her daim ateşler içinde alev alev yanmaktadır. Sinede taşıdığı can ise sinesinin ateşinden üzerlik misali tutuşmaktadır. Hâl böyleyken başka bir buhur yakıcı aranması abestir. Beyitte, buhur yakmak için sipendin seçilmesi rastgele değildir. Bununla âşık, sevgilinin meclisinde kendisinden başka kimsenin olmasını istememektedir. Çünkü kendisinden başka herkesin sevgiliye kötü nazarla bakma ihtimali vardır. O, sevgiliye zarar verecek kem nazarları, sinesinin buhurdanında can sipendini yakarak uzaklaştırmayı hedeflemektedir. Celîlî, buhurla ilgili kelimeleri hem düzenli hem de çarpaz şekilde birbiriyle bağlantılı kullanarak vermek istediği anlamı daha da pekiştirmektedir:

Micmere-gerdân gerekmez meclis-i cânânda kim
Cân sipend oldu vü micmer sîne-i ahhâb ana (Celîlî, G. 8/6)

Üzerlik tütsüsü halk arasında büyü ve sihir yapmak amacıyla da kullanılmaktadır. Eski Türklerde cin çarpmalarında, büyüden hastalanan insanların yanında üzerlik ve öd ağacı tütsüsü yakılır, yüzlerine soğuk su serpilirdi (Sipahi, 2006, s. 13). Aşağıdaki beyitte âşık, peri gibi güzel sevgiliyi kendisine bağlamak için gönlünü aşk ateşinde tutuşan üzerlik gibi yaktığını söyler. Eski zamanlarda üzerlik tütsüsünün cin çağırma ritüelinde kullanıldığı da bilinmektedir (Şentürk, 2016, s. 575).

Sevmişem ben o perî-zâdı ki teshîri için
Yakmışam âteş-i ‘aşka dili mânend-i sipend (Edirneli Nazmî, G.1355/2)

Aşağıdaki beyitte, ateşe atılan üzerliğin yanarken çıkardığı ses, aşkın şevkiyle acı çeken âşığın inleme sesi gibi düşünülmüştür. Âgâh (d.?-ö.1728), tecrid sanatı yaparak kendine seslenir: “Ey Âgâh, şevk ateşinde üzerlik misali inlemene, ses çıkarmana gerek yok. (Biz) aşk yolcusunu ayak seslerinden tanırız.”:

Âteş-i şevkde mânend-i sipend itme figân
Sâlik-i ‘aşkı sadâ-yı kademinden bilürüz (Âgâh, G.136/4)

1.11. Buhur/ Üd (Öd Ağacı)

Üd (öd ağacı), Ortaçağ’da misk ve anberden sonra koku ve ilaç endüstrisinde üçüncü ham madde olarak kullanılmaktaydı. Hekimlikte, koku üretiminde, ev eşyası yapımında kullanılan bu çok amaçlı ağaç başta Hindistan ve Çin olmak üzere Arap, Sumatra, Cave gibi beldelerde yetişmektedir (Bakır, 2000, s. 69). Hindistan ile Çin arasında özellikle adalarda, öd ağacı oldukça yaygın şekilde elde edilmekte ve ticarete kullanılmaktadır (Salman, 2022, s. 300). İbn Hurdâzbih’e göre Orta Çağ’da Anadolu’ya ticaret yoluyla bugün Pakistan sınırları içinde olan Sind’den öd ağacı ticareti yapılmaktadır (İbn Hurdâzbih, 2008, s. 60). Başka bir kaynakta Mağrib bölgesinde ve Yemen’de de yetiştiği söylenmektedir (Şirvânî, 2023, s. 228). *Kâmûs-ı Türkî*’de; “Hindistan’dan gelen bir cins kıymetli odun ki yakıldıkta bir râyiha-i tayyibe vermekle odalarda mahsûs micmerlerde yanar.” şeklinde tanımlanmaktadır (Kâmûs-ı Türkî, 1317, s. 955). Öd, kaynaklarda; üd-ı Hindî, kust, kust-ı bahrî olarak da geçer (Ayan vd. 2020, s. 21). Hristiyanlık, Hinduizm, Budizm ve İslam inancında öd ağacının önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. MÖ 1400’lü yıllarda Sanskritçe bir metinde öd ağacının güzel kokusundan bahsedilmektedir. Hindistan tarihini anlatan *Mahâbhârata Destanı*’nda öd ağacı selamlama sembolü ve zenginlik göstergesi olarak kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. Yine aynı destana göre Khandavaprastha kentindeki insanlar şehre gelen misafirleri öd ağacı yakarak karşılamışlardır (Berkin, 2021, s. 16).

Mevlânâ *Mesnevi-i Ma’nevî*’de duayı buhura benzeter. Ona göre suçlu bir kimsenin sızlanması öd ağacı dumanı gibi gök kubbenin en yüce noktasına kadar ulaşır (İzbudak, 1993, C.6, b.4216-4217). Evliya Çelebi’nin *Seyahatnâme*’sinde “*Esnâf-ı Üd ve Anberciyân*” başlığında öd ağacı ve anber satan kırk beş dükkândan bahsedilir. “*Bunlar dükkânların üd u anber ile tezyîn edip geçerler*” denir (Dankoff vd. 2011, s. 4). Osmanlı’da buhur geleneğinde en çok tercih edilen koku maddesi öd ağacıydı. Gelen

misafirlere tütün çubuğu ile birlikte öd ağacı buhuru takdim edilmesi yaygın bir âdetti (Tavernier, 2010, s. 89). Tekke ve dergâhlarda yapılan ayinlerde kullanılan buhur malzemesi arasında mutlaka öd ağacı bulunurdu. Ayin sonrası içinde öd ağacı buhuru yakılan buhurdan, tevhid bitene kadar mevcut manevî ortama eşlik ederdi (İnançer, 2014, s. 131). Evliya Çelebi, Mısır'daki bayram kutlamalarında kullanılan buhurun içeriğini verir: “*Gûnâ gûn buhurdânlar içre ûd-ı mâverdî ve ûd-ı mülebbes ve anber-i hâm ihrâk edüp cümle a'yân râyihâ-i tayyibeye müstağrak olup dimâğları mu'attar olur.*” (Dankoff vd. 2011, C.10, s. 211).

Ahmed-i Dâî (d.?-ö.1421) bir beytinde, içinde öd ağacı yakılan bir buhuru tüm detaylarıyla tasvir etmiştir. Beyte bakıldığında kırmızı ve siyah renkli unsurların tercih edildiği görülmektedir. Şair bu iki renk arasından kırmızı rengi ön planda kullanmayı tercih etmiştir. İncelenen beytin bahariyye türünde bir gazelden alındığı düşünülürse şair, bize içinde kırmızı ve siyahın olduğu bir çiçeği anlatmak istemektedir. Bu çiçek dağ lalesi olarak da anılan gelinciktir. Divan şiirinde lalenin buhur ve buhurdan benzetmeleriyle kullanılması oldukça yaygındır. Baharın gelmesiyle birlikte laleler micmerlerini yakar ve tabiata güzel kokular yayılır (Kartal, 1998, s. 131). Şair, dağ lalesinin görüntüsünü birinci mısra da ateşin içinde yanan yakuttan yapılmış bir buhurdana benzetir. Buradan iki şeyi anlamak mümkündür. Birincisi buhurdan yapımında yakutun kullanıldığıdır. Daha çok kırmızı renkli olan ve bütün taşlardan daha ağır olduğu söylenen yakutun en önemli özelliklerinden biri ateşe dayanıklı olmasıdır (Yeşilbağ, 2019, s. 707). Bu özelliğinden dolayı buhurdan yapımında tercih edilmesi tabiidir. Diğer ihtimal ise kızgın ateşin üzerine konulan buhurdanın ateşin etkisiyle kızıl bir görüntüye dönüşmesidir. İlk beyitte “ateş, yakut, yanmak” kelimelerinin tamamı kırmızı rengi çağrıştıırken ikinci beyitte, yakut kelimesi dışındaki “anber, ûd ve tûtmek” kelimeleri siyah rengi çağrıştırmaktadır. Lalenin içinde siyah nokta, buhurdanın içine konulan buhur malzemeleri olarak düşünülmüştür. Beyitte buhur için tercih edilen iki koku maddesi, *anber* ve *taze ûddur*. *ûd*'un en kalitelisi sert, ağır, nemli, ateşe dayanabilen beyazsız, siyah renkli olanıdır (Bakır, 2000, s. 70). 18. yüzyıl hekimlerinden Ömer Şifâî, tedavi amaçlı kullanılan bitkileri anlattığı bir eserinde öd ağacının farklı çeşitlerinden bahseder. Bu bitkiye halk arasında genel olarak *ûd-ı Hindî* dendiğini, kullanılmadan önce deneme amacıyla suya konulduğunu, suyun dibine çökene *mendelî* çökmeyene *ûd-ı hâm* ve *ûd-ı kumârî* dendiğini söyler (Çetinkaya, 2019, s. 567). Beyitte geçen *ûd-ı ter*; *ûd-ı hâm*, *ûd-ı hâlis* de denilen taze öddür (Karaman, 2019, s. 102). Osmanlı'da hemen her dönemde ve toplumun her kesiminde, rahatlamak ve güzel koku hissetmek amaçlı içinde öd ağacı ve anberin kullanıldığı buhurlar yakıldığı pek çok kaynakta geçmektedir:

Ya od içinde micmer-i yâkûtdur yanar
Yâkût içinde ‘anber ile ‘ûd-ı ter düter (Ahmed-i Dâ’î, G. 45/4)

Sevgili, adeta öd ağacına benzeyen beniyle, ateşe benzeyen yanağında, âşığı mestetmek için bir öd ağacı buhuru yakar. Öd ağacı buhurunun yakıldığı bu özel mecliste, siyah zülüfler, buhur yakılırken örtü tutan görevli bir zenci olarak hayal edilmiştir. O dönemde Hindistan, baharatların yanında, öd ağacı ve çeşitli buhur bitkilerinin, misk kedisi ve misk geyiği gibi hayvanların da ticaretinin yapıldığı önemli bir ülkeydi

(Ahmad, 1998, s. 74). Buhur geleneğinin en güçlü olduğu ülkelerin Hindistan, Yemen ve Arap Yarımadası olduğu düşünülürse özel meclislerde bu ülkelerden uzman buhur yakıcı istihdam edilmiş olması mümkündür:

Âteş-i ruhsâre salmış ‘ûd-ı halinden buhûr
Zengi-i zülfi siyâhı üstine dâmen tutar (Karamanlı Nizâmî, G. 25/2)

Divan şiirinde öd ağacı, siyah renkli olması ve güzel kokması yönüyle saçla ilgili unsurlarda sıkça tercih edilmiştir. Âşık, sevgilinin zülûflerini düşünmeye başladığında sanki içi öd ile doldurulmuş buhurdanlar gibi etrafa güzel kokular yaymaya başlar. Zülûfler, kıvrım kıvrım, halka halka olduğu için şeklinden dolayı buhurdana benzetilmiştir. Ahmet Paşa, sevgilinin saçındaki her kıvrımı ayrı bir buhurdan olarak düşünmüş, sevgilinin saçlarından yayılan kokunun yoğunluğunu anlatmak için güzelin saçında etrafı güzel kokulara garkeden onlarca buhurdan hayal etmiştir. Bu renkli hayal ile adeta bize kelimelerle mitolojik bir tablo resmetmiştir. Güzelin zülûf buhurdanlarından tüten buhur kokusu, öd ile yakılan buhurun tesiri gibi halkı mest eder, herkesi kendine hayran bırakır. Zülûfleri düşünmenin hayali bile âşıkları kendinden geçiriyorsa, o kokunun aslına maruz kalmaya dayanmanın imkân ve ihtimali yoktur. Şair, saçın kokusunu mübalağalı bir üslupla anlatmıştır:

Gam-ı zülfeyni düştü fikrimize
Oldu pür ûdlarla micmerler (Ahmed Paşa, G. 47/4)

Hayretî (d.?-ö.1534) divanında, ûd-micmer-buhur ilişkisini alışılmışın dışında işlemiştir. Kerbelâ’da Hz. Hüseyin’in şehit edilmesi hadisesini, buhurla ilgili kavramlarla dile getirmiştir. “Ey Hüseyin! (şehadetinle) felek buhurdanı ateşle doldu (taştı). Miskin kanı kurudu, öd (de senin için) yanıp yakıldı.” diyerek üzüntüsünü buhurun çağrıştırdığı mecazlarla sembolize etmiştir. Beyitte ilk ele alınması gereken *micmer-i gerdân* tamlamasıdır. Bu tamlamadaki *gerdân* kelimesi; felek, boyun, dönen ve döndürülen anlamında kullanılmıştır. Şair, burada Hz. Hüseyin’in başı kesildikten sonra gerdanından akan kanı, içi kor kırmızı ateşle dolup taşan bir buhurdana benzetmiştir. Beyitteki misk ve öd ile anlatılmak istenen Hz. Hüseyin’in kokusudur. Divan şiirinde Hz. Hüseyin’in şehit edilmesinin ardından güzel kokusuyla göklere yükseldiğini anlatan birçok beyit mevcuttur. Hayretî, *miskin kanı kurudu, öd yandı yakıldı* diyerek vermek istediği mesajı okuyucusuna sanatlı bir söyleyişle aktarmıştır. *Miskin kanı kurudu* ifadesinde misk ile kastedilen Hz. Hüseyin’dir. *Kanı kurumak* deyimini bitkin ve yorgun olmak, cansız duruma düşmek, çok bıkmak, usanmak anlamında kullanılan bir deyimdir (TDK Sözlük). *Öd ağacının yanıp yakılması* ifadesindeki öd kelimesi ile temsil edilen yine Hz. Hüseyin’dir. Yanıp yakılmak deyimini; sızlanmak, şikâyet etmek, çabalamak, zarara uğramak anlamında kullanılır. Ayrıca misk de öd ağacı kokusunun Hz. Muhammed’in kullandığı, tavsiye ettiği kokulardan olması, beyite ayrı bir anlam kazandırmaktadır. Öd kokusunun cennetliklerin tütsüsü olduğuna dair bir hadis olduğu makalenin girişinde ifade edilmişti. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*’sinde muharrem ayında Mısır’da Kerbelâ için yapılan anma törenlerinde buhurla ilgili farklı bir uygulamadan bahseder. Müslümanların Kerbelâ anmalarında öd ağacından buhurlar yaktığını söyler. Yine Mısır’la ilgili başka bir bölümde enteresan

bir bilgi verir: “Mısır içre niçe bir Yahûdiler hüsn-i savt ile tegannî edüp feryâd ederek bir gûne buhûr satarlar kim ta’bîr olunmaz âdet-i kadîmdür kim ta İmâm Hüseyin’in ser-i sa’âdetleri Mısır’a geleden berü Sitti Nefîse’den berü âdet kalmışdır” (Dankoff vd. 2011, C.10, s. 29). Hz. Hüseyin ve buhur arasındaki bağlantının şiire yansması, muhtemelen İslam dünyasındaki Kerbelâ’yı anma merasimlerinde yakılan buhur âdetlerinden mülhemdir:

Müşkün kurudu kanı vü yandı yakıldı ‘ûd
Pür-âteş oldu micmer-i gerdân yâ Hüseyin (Hayretî, G. 4/20)

Divan şiirinde bazen buhur için kullanılan öd ile çalgı aleti olan ud, Arap harfli yazılışları aynı olduğu için tevriyeli kullanılır. Şairler ûd kelimesini hem enstrüman hem de buhur yakılan öd olmak üzere her ikisini çağrıştıracak şekilde kullanırlar. Fuzûlî, bir beytinde kendisini tütsü için tutuşturulan öd buhuruna benzetir. Alevler içinde yakılan öd gibi her saat ateşin üstünde durmasına şaşılmanması gerektiğini söyler. Çünkü o, alevler arasında kokusu duman duman göklere yükselen buhurdan gibi her daim aşk ateşiyle tutuşmaktadır. Aşka müptela olan âşığın en büyük delili, aşkın ateşinde yanması, âh ile feryât u figân etmesidir. Aşık, bu yönüyle hem bir buhurdan hem de aşk meclisinde yanık aşk şarkıları çalan bir uda benzer. Sabahlara kadar uyumayan, öd ağacı gibi yanıp kavrulan âşığın oturduğu yer de ateştir yattığı yer de ateştir:

N’ola her sâ’at od üstünde durursam ûd tek
Ûd-ı bezm-i aşkım âteştir bisât ü bisterim (Fuzûlî, G. 208/6)

Bursalı Rahmî (d.?-ö. 1567/68) bir beytinde, “Pâk (temiz) cismini (pervane misali) aşkın ateşine at, varlığını buhur gibi yak” diyerek kendine âşıkâne bir tavsiyede bulunur. Cismini aşkın ateşinde buhur gibi yaktığında, vücudu yanarken güzel kokular yayan *öd* misali etrafa hoş kokular yayacaktır. Rivayete göre; Hindistan’da Mendel beldesinde çıkarılan *mendeli ûdun* kokusu buhur olarak ateşte yanarken nilüfer çiçeğinin kokusuna (Bakır, 2000, s. 70), Çin’in Sanf bölgesinden getirilen *sanifi ûdun* kokusu da gül kokusuna benzemiş (Bakır, 2000, s. 72). Şair, kendini, kokusuyla etrafı mest eden öd buhuruna teşbih etmiştir. Aynı zamanda temiz (ahlakı) yaratılışıyla yazdığı şiirinin, buhur kokusu gibi güzel ve etkili olduğunu, okuyucusuna güzellikler yaşattığını, huzur ve rahat verdiğini anlatmak istemiştir:

Buhûr it nâr-ı ‘aşka cism-i pâkûn
Yanınca âteşe hoş-bû olur ‘ûd (Bursalı Rahmî, G. 29/3)

1.12. Buhur/ Mangır Buhuru

Metinlerde *mangır buhuru* veya *mankır buhuru* olarak geçen bu buhur, Hicaz zamkı ve öd ağacı, anber gibi çeşitli koku maddelerinin karıştırılmasıyla yapılan bir buhur çeşididir. Mangır buhuru daha çok tekke ve dergâhlardaki zikir törenlerinde yakmak için hazırlanırdı. Şekli, halk arasında para olarak kullanılan mangıra ya da tavla puluna benzediği için bu isimle meşhur olmuştur. Mangal kömürü yumuşatılır, yuvarlak hâle getirilip ortası delinerek ve kurutularak ipe dizilir, sonra kurutulurdu. Kurutulan bu mangırlarla nargile tutuşturulurdu. Mangırların kömür tozu ve buhurla karıştırılan hâli

buhur yakmada kullanılırdı. *Buhurumeryem mangırına* göre *saray buhuru mangırı* daha makbûldü (Onay, 2004, s. 345). Kâdirîlik'in Eşrefiyye kolunun adet ve merasimlerinin anlatıldığı bir kaynaktan dergâhta kullanılan mangır buhurunun tarifi verilmiştir. Bu tarife göre mangır buhurunun içinde öd ağacı, günlük ağacı, üzerlik ve anber bulunmaktadır (Özen, 2021, s. 104). Yaptığımız taramalarda mangır buhuruyla ilgili iki beyit tespit edilmiştir. Bunlardan ilki *Sabrî-i Şâkir Divanı*'ndadır. Sabrî'ye (d.?-ö.1645) göre, sabah rüzgârı, dağların eteğinde esmeye başladığında etrafa güzel kokuları yaymaya başlar. Bunu gören menekşe, tabiatı güzelleştiren güzel kokuların içine karışmak için hemen mangır buhurunu yakar. Burada menekşe, kokusu, laciverdî rengi ve çiçeklerinin küçüklüğünden dolayı mangır buhuruna benzetilmiştir:

Dâmân-ı kûhu etti mu'attar yine nesîm-i subh
Yaktı benefşenin yine mangır buhûrunu (Sabrî-i Şâkir, G. 195/2)

İbrahim Tırsî Divanı'nda, kış mevsimine denk gelen ramazan ayında çocuklar sokakta mangır buhuru satarlar. Beyitten bunun öteden beri süregelen bir halk geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Tırsî'nin şiirinden, mangır buhurunun satılmasıyla ilgili iki anlam çıkarılabilir. Birinci anlam, ramazanda imsak ve iftarda manevî atmosfer oluşturmak ya da ısınmak iftar sonrası tiryakilerin nargilesinde kullanmak amaçlı satılmasıdır. İkinci olarak da ramazanda sokaklarda buhur satan çocuklara büyükler tarafından harçlık verilmesidir:

Mankır buhûrî satmağa başladı çocuklar
Böyle olagelmış bu ayun neşv ü nemâsı (Tırsî, G.185/5)

2. Buhurla İlgili Kelime ve Tamlamalar:

Abîr salmak, Âteş-i bâhûr, bahûr, anber yakmak, anber salmak, bahûr-ı gam, bahûr-ı Meryem, buhûr-ı Meryem, basît-i mülk-i buhûr, bed-i ihrâk-ı bahûr, buhûr düzmek, buhûr edinmek, buhûr etmek, buhûr eylemek, buhûr irmek, buhûr itmek, buhûr salmak, buhûr tutmak, buhûr tutulmak, buhûr-ı hat-ı eş'âr, buhûr-ı âh, buhûr-ı cân, buhûr-ı feyz, buhûr-ı şi'r, buhûr-ı cîger, buhûrdan, buhûr-efrûz, buhûr-göz bebeği, buhûr-ı âh-ı andelîbân, buhûr-ı anber, buhûr-ı bezm, buhûr-ı bezm-i ezhâr, buhûr-ı cân, buhûr-ı dâmen, buhûr-ı deyr, buhûr-ı dûhan, buhûr-ı eşhedü en lâ ilâhe illallâh, buhûr-ı fetîl, buhûr-ı hâme, buhûr-ı hatt, buhûr-ı hulk, buhûr-ı ilm, buhûr-ı 'îd, buhûr-ı kâfûr, buhûr-ı kalb, buhûr-ı kilisâ, buhûr-ı lâle, buhûr-ı meclis-ârâ, buhûr-ı müşgîn, buhûr-ı nazm, buhûr-ı nerm, buhûr-ı nüsha-i teshîr, buhûr-ı ûd, buhûr-veş, dem-i bahûr, dehen bahûru, dûd-ı buhûr, dûd-ı buhûr-ı âh, eyyâm-ı buhûr, dûd-ı kebûd, ezhâr-ı buhûr, dâmen tutma, fazl-ı buhûr, hâl-i buhûr, hatt-ı buhûr, mangır buhûru, mevc-i buhûr, micmer yakmak, micmer söndürmek, micmer gezdirmek, micmere-gerdân, mülk-i buhûr, seng-i buhûr, ûd yakmak, yol buhuru.

3. Buhur Yakmada Kullanılan Koku Maddeleri:

Abîr, anber, aselbend (balbağı), ardıç ağacı, balzam, buhûrumeryem, çörek otu, çöven otu, gül suyu, günlük (sığla), ılgın ağacı, kâfûr, kalenbek, karabiber (fûlfûl), karanfil, komar, limon kabuğu, laden,

misk, mürrüsafi, reçine, sandal ağacı, saz ağacı, sedir ağacı, söğüt, susam kökü, şeker kamışı, tarçın, tefârik, ûd (öd ağacı).

SONUÇ

Bazı koku maddelerinin, bitkilerin, ağaç kabuklarının, özel sıvıların ateşte yakılmasıyla gerçekleşen buhur yakma işlemi, zengin bir kültür birikimine vesile olmuştur. Buhurun her toplumda bu kadar benimsenmesi, değişik inanç ve kültürlerin maddî-manevî törenlerinin ve ritüellerinin vazgeçilmez unsurlarından biri olması, sanatçıların ve bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. Divanlarda, buhur geleneğiyle ilgili çok önemli bilgiler mevcuttur. Buhur ve içinde buhur yakılan buhurdan (micmer), şairlerin hayal dünyasında renkli benzetme ve mecazlarla hemen her divanda vazgeçilmez unsurlardan biri olmuştur. Buhurun nasıl yakıldığı, buhur yakılırken kullanılan malzemeler, buhurdan imalatında kullanılan maddeler, buhur yakmada kullanılan kokular, buhurun sosyal hayatta ne amaçla kullanıldığı (güzel koku, merasimler, sihir, büyü, nazar), buhurla ilgili coğrafi mekânlar bunlardan sadece bazılarıdır. Buhurun, sosyal hayattaki önemi yanında, buhur yakmada kullanılan koku maddelerinin rengi ve görünüşü farklı açılardan ele alınmıştır. Abîr, anber ve misk gibi siyah renkli maddeler buhurdandan tüten dumanın güzel kokusuna, sevgilinin saçı, beni, hatları ise buhura atılan siyah renkli koku maddelerine benzetilmiştir. Buhurun dumanı ile âşığın âhı da siyah renkli unsurlarla beraber aktarılmıştır. Özel bir koku karışımı olan abîr, kıyafetlere sürülen bir parfüm olduğu için, kıyafetlerin tütsülenmesiyle ilgili beyitlerde öne çıkmıştır. Divan edebiyatında buhur yakmada en fazla tercih edilen koku maddeleri anber, misk ve öd ağacıdır. Bu üç koku, maddî değerinin diğer kokulara göre daha kıymetli olmasından ve kullanım amaçlarının çeşitliliğinden dolayı daha çok işlenmiş olabilir. Sultan meclislerinde, resmî merasimlerde, dinî ve millî bayram ve kutlamalarda, sosyal hayattaki önemli ritüellerde yakılan buhurların tamamında bu üç koku maddesinin mutlaka kullanıldığı görülmüştür. Siyah renkli koku maddeleri, özel meclislerde görev yapan siyahi buhur yakıcılar için de benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Metinlerdeki bu temayül, o dönemde üst düzey meclislerde görev yapan buhurların öncelikli olarak siyahilerden tercih edildiğini göstermektedir. Buhurumeryem, beyitlerde daha çok Hristiyanlık motiflerinin işlendiği beyitlerde ve puta tapılan Hinduizm, Budizm gibi diğer inançlarda, tütsü yakma geleneğiyle ilgili beyitlerde tercih edilmiştir. Buhurun duman duman tütmesi ile Hz. İsa'nın göğe yükselmesi arasında ilişki kurulmuştur. Buhurumeryem kokusunun daha çok kıyafetlerin tütsülenmesi işleminde kullanıldığı görülmektedir. Günlük (sığla) ağacı buhuru, diğerlerine göre daha çok halk tarafından tercih edilen bir buhur çeşididir. Klasik edebiyatımızda günlük bitkisi geçen beyitlerin neredeyse tamamı buhurla ilgilidir. *Günlük* kelimesi ve çadırın üstüne güneş gelmemesi için yapılan *sâyebân* (gölgelik) arasındaki anlam benzerliğinden yola çıkan şairle bunu, tütsülemeye kokunun kaybolmaması için buhurdan üstüne tutulan örtü tutma (etek/dâmen tutma) geleneğiyle birlikte işlemişlerdir. Günlük buhuru, büyü ve sihir işlemlerinde ve cenazelerde de ele alınmıştır. Kâfur maddesi renginin beyaz olmasından dolayı diğer buhur maddelerinden ayrılır. Beyitlerde genellikle buhurda

kullanılan siyah renkli koku maddeleriyle birlikte tezat oluşturacak şekilde ele alınır. Ayrıca, *Kur'ân-ı Kerîm*'de isim olarak geçen kokulardan biri olduğundan ve İslam dininde cennetteki ırmakların birinin adı olması hasebiyle cenaze ile ilgili beyitlerde ve övgü içeren yerlerde (fahriye-methiye) tercih edilmiştir. Kullanım sıklığına bakıldığında buhur yakma geleneğinde kâfurun da önemli bir yeri vardır. Tarihte Türklerin en çok tercih ettiği tütsü bitkisi olan sandal ağacı buhuru, Türk hükümdarı Bilge Kağan'ın ölümünden sonra cenaze törenlerinde en fazla kullanılan buhur bitkilerinin başında gelir. Şiirlerde, deniz aracı olan sandalın ağaçtan yapılması ve sandal bitkisinin aynı kelimeyle karşılanması ile ilgili kelime oyunları yapılmıştır. Deniz aracı olan sandalın, görünüşü açısından buhurdana benzetilmesi de sıkça işlenmiştir. Türkçede üzerlik, Farsçada sipend olarak geçen üzerlik bitkisinin Türk folklorunda tütsü yakma geleneğinde çok önemli bir yeri vardır. Halk hekimliğinde yaygın olarak kullanılan üzerlik/sipend, Anadolu'nun her yerinde yetişen, Türk halkının yakından tanıdığı bir bitkidir. Türk kültürünün her döneminde, ülkemizin her bölgesinde, nazardan, büyüden, kötülüklerden korunmak için evlerin duvarına asılan ya da tütsüsü yapılan üzerlik, divan şairleri tarafından da çok benimsenmiştir. Divan şiirinde Türkçe *üzerlik* kelimesi yerine Farsça *sipend* kelimesi tercih edilmiştir. Ortaçağ koku ticaretinde misk ve anberden sonra üçüncü sırada olduğu söylenen üd (öd ağacı), klasik edebiyatta kokusu ve buhuru ile hemen her divanda karşılaşılan bir maddedir. Şairler, öd ağacı buhuruyla ilgili beyitlerde öd ağacından elde edilen ve buhurda yakılan öd çeşitlerinden, bunların öneminden bahsederler. Koku maddesi olan 'üd' kelimesi ile çalgı aleti olan üd imla olarak aynı yazıldığından şiirlerde genellikle birlikte ele alınır. Bir işret meclisinde olması gereken üd çalgısı ve bu meclislerde yakılan üd buhuru arasındaki ilişki şairler tarafından sık sık işlenmiştir. Öd ağacı buhurunun, manevî tören ve mekânlarda öncelikli tercih edilmesi edebiyata da yansımıştır. Kerbelâ anma törenlerinde, dergâhlardaki zikir ayinlerinde, tekkelerde misafir karşılama ve uğurlamalarda buhur yakarken mutlaka öd ağacı kullanılırdı. Divan şiirinde, buhur yakmada kullanılan maddelerin çeşitliliği, sosyal hayattaki yeri, sembol ve mecaz zenginliği dikkat çekicidir. Divanlarda tespit edilen koku maddeleri sadece Türk-İslam kültüründe değil, tarih boyunca farklı din ve kültürlerde de kullanılmış koku maddeleridir. Doğudan batıya her kültürü, her inancı ilgilendiren bu kadim geleneğin kültür tarihimizde bu denli kabul görmesi, şüphesiz Türk kültüründe çok önemli olan ateş kültüyle ilgilidir. Başta buhurda kullanılan koku maddeleri olmak üzere her yönüyle araştırmaya değer olan buhur yakma geleneği, İslam'ın güzel kokuya verdiği önemi, Türklerin İslam öncesi âdet ve inançlarının etkisini, bu coğrafyada yaşamış farklı inanç ve kültürlerin birbiriyle etkileşimini gösteren çok önemli bir gelenektir.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Bey (2002). *Osmanlı âdet, merasim ve tabirleri*. (K. Arısan & D. Arısan Güney, Haz.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ahmad, S. M. (1998). Hindistan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.18. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss. 73-75.
- Akalın, Ş. H. (1993). Üzerlik. II. *Uluslararası Karacaoğlan ve Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Adana. ss. 247-260.
- Akarsu, K. (1993). *Rumelili Zaifi, hayatı, sanatı, eserleri ve divanından seçmeler*. MEB Yayınları.
- Akkuş, M. S. (2021). Eski Önyasa toplumlarında tütsü kullanımı ve kültürümüze yansımaları. *Turkish Studies*, 16(2), ss. 215-230.
- Akkuş, M. (1993). *Nef'i divanı*. Akçağ Yayınları.
- Akpınar, Ş. (2017). Âgâh ve divanı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55914,agah-divanipdf.pdf?0>
- Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Âli divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0>
- Ali Seydi Bey. (Tarihsiz). *Teşrifat ve teşkilatımız*. (N.A. Banoğlu, Haz.). Tercüman 1001 Temel Eser.
- Ali Ufki Bey. (2013). *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda yaşam*. (T. Noyan, Çev.) Kitap Yayınevi.
- Argunşah, M. (1999). *Muhammed b. Mahmud-ı Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî (inceleme-metin-dizin)*. TDK Yayınları.
- Arı, M. (2018). *Sâkıb Dede divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59860,sakib-dede-divanipdf.pdf?0>
- Aslanbey, S. (2021). Antik Mısır'da parfüm. *AHBV Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (4), ss. 51-61.
- Atalay, B. (1991). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi I-II*. TDK Yayınları.
- Atmaca, V. (2010). Eski medeniyetlerde günah-hastalık ilişkisi veya tanrı'nın gazabı meselesi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (34), ss. 99-121.
- Ayan, A. & Karpuz, H.Ö. (2020). Eski bir tıp el yazması "Tabibnâme"de bitki adları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, (69), ss. 7-34.
- Ayan, H. (2002). *Nesîmî hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve Türkçe Divanı'nın tenkitli metni I-II*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2011). Eski Türk yazıtlarındaki çıntan ıgaç 'sandal ağacı' üzerine. *Bilig*, (56), ss. 25-32.
- Aydınöz, M. & Bulut, S. (2014). Egenin gizli kalmış şifa iksiri: Sığla, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, (14), ss. 1-6.

- Ayverdi, İ. (2016). *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Babaç, R. (2021). Unuttuğumuz bir güzel koku geleneği: Buhur suyu. https://www.aromaterapi.co/post/buhur-suyu?srsitid=AfmBOop4lEhyptx6KPfUA_zscqRYNUAsbjEOoRksNPTsHXTrFMk9IgSO
- Bakır, A. (2000). *Ortaçağ İslam dünyasında itriyat gıda ilaç üretimi ve taşıması*. Bizim Büro.
- Başpınar, F. (2008). *17. yüzyıl şairlerinden Beyânî'nin Divan'ı inceleme-tenkitli metin*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Baykal, İ. (1942). Buhur suyu ve kırmızı imali hakkında. *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, 5(19-20), 16-24.
- Baytop, T. (2021). *Türkiye'de bitkiler ile tedavi (geçmişte ve bugün)*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Berkin, G. (2021). *Ağacın izinde tasarımda orman ürünleri sözlüğü*. Yıldız Entegre Yapımevi Yayıncılık.
- Bilgin, E. Z. (2020). *Sünnette koku kullanımı ve "Bana güzel koku sevdirdi" hadisi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Bozaslan, S. U. & Çağlar, A. (2017). Divan şiirinde sipend/üzerlik. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 54(5), ss. 269-288.
- Bozcu, F. P. (2010). Osmanlı sarayında sanatçı ve zanaatçı teşkilat ehl-i hiref. [Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi]. İstanbul.
- Bütüner, Ş. (2022). Ateş kültü bağlamında Anadolu'da tütsü geleneği. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), ss. 975-983.
- Can, M. (2020). Osmanlı kültüründe tütsü. *Tarih Araştırmaları II*. (A. Efe, ed.). Akademisyen Kitabevi.
- Ceyhun Sezgin, A. & Durmaz, P. (2019). Osmanlı mutfak kültüründe şerbetlerin yeri ve tüketimi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(2), ss. 1499-1518.
- Çakır, S. & Şahin, M. (2023). Orta Çağ Türk-İslâm dünyasında büyüleyici bir koku: Kâfur. *Sosyal Bilimler Araştırmaları* 4. (H. Yerkazan, Haz.). Sonçağ Akademi.
- Çalışkan, G. Y. (2022). İslamiyet'te buhur geleneği ve İran üretimi seramik buhurdan örnekleri. *Erdem Dergisi*, (82), ss. 170-190.
- Çam, E. (2024). Harezmi Kültüründe Kutsal Koku ve Duman: Tütsü. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24(1), ss. 43-69.
- Çavuşoğlu, M. & Tanyeri, M. A. (1981). *Hayretî divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118576.hayreti-divanipdf.pdf?0>

- Çavuşoğlu, M. & Tanyeri, M. A. (1987). *Zâtî divanı (edisyon kritik ve transkripsiyon)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çeçen, M. K. (2010). *Sabrî Mehmed Şerîf, hayatı, sanatı, Divanı'nın tenkitli metni ve tahlili*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Çetinkaya, A. (2019). Ömer Şifâî'nin Kitâb-ı Cevherü'l-Ferîd Fi't-Tibbû'l-Cedîd adlı eserinde söz varlığı. *Ulakbilge*, (39), ss. 555-584.
- Çevrimli, N. (2018). Zamanda-mekânda güzel koku ve vakıflar. *Vakıf ve Toplum*, (6), ss. 22-29.
- Çıblak, N. (2004). Halk kültüründe nazar, nazarlık inancı ve bunlara bağlı uygulamalar. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, (15), ss. 103-125.
- Dankoff, R. & Kahraman, S. A. & Dağlı, Y. (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1, 2, 9 ve 10. Kitaplar)*. Yapı Kredi Yayınları.
- Dara, R. (2006). *Vefalı dostlarım sıfalı otlarım*. Alfa Yayınları.
- Demir, H. (2021). Kitab-ı Mukaddes'te ve liturjide mür ve bizans tasvir sanatında myrophoroi/mür taşıyan kadınlar. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (52), ss. 141-162.
- Dikmen, M. (2023). Klâsik Türk şiirinde buhurumeryeme dair. *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), ss. 32-51.
- Durak, N. (2011). *Süryani ortodoks kilisesinde İbadet*. Rağbet.
- Ebüzzıya Tevfik Bey. (1891). *Lugat-ı Ebuzziyâ*. Matbaa-i Ebuzziyâ.
- Ekşioğlu, R. (2023). *Osmanlı koku kültüründe buhurdanın biçimsel gelişimi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Emeksiz, A. (1998). Türk halk kültüründe üzerlik. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (28), ss. 229-242.
- Emen, H. (2022). Tasavvuf ve tarikatlarda güzel koku: Osmanlılarda tasavvufî ve dinî mekânlarda güzel koku kullanımına dair değerlendirme. *Türk Kültürü ve Hacıbektaşveli Araştırma Dergisi*, (101), ss. 441-455.
- Erdem, S. (1992). Buhur. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss. 383-384.
- Erdoğan, M. (2011). *Bursalı Rahmî ve Divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55910,bursali-rahmi-divanipdf.pdf?0>
- Erkal, A. (2007). Divan şiirinde afyon ve esrar. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (33), ss. 25-60.

- Ersoy, E. (2017). *Münîrî divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56095,muniri-divanipdf.pdf?0>
- Erten, S. R. (2018). *Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi'ndeki Bağdatlı Rûhî dîvânı nüshası (metin-inceleme)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bozok Üniversitesi.
- Ertuğ, Z. T. (1998). Osmanlı devlet teşrifâtında hırka-i şerif ziyareti. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (16), ss. 37-45.
- Esad Efendi. (1979). *Osmanlılarda töre ve törenler (Teşrifât-ı kadîme)*. (Y. Ercan, Sade.) Kervan Kitapçılık Tercüman 1001 Temel Eser.
- Gedük, S. (2013). *Osmanlı saray kültüründe buhur ve gülsuyu geleneği*. Topkapı Sarayı Müzesi Yıllıkları.
- Gölpınarlı, A. (1992). *Divan-ı kebir*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2005). *Fuzûlî dîvânı*. İnkılâp Kitabevi.
- Güç, A. (2006). *Dinlerde mabed ve ibadet*. Ensar Neşriyat.
- Güçlü, B. (2013). Mevlâna'nın eserlerinde Yûsuf'un gömleğinin kokusu. *Marife*, 13(3), ss. 151-167.
- Günay, Ü. & Güngör, H. (2015). *Türklerin dinî tarihi*. Berikan Yayınevi.
- Güneş, M. (2013). *Manastırlı Celâl Bey Dîvânı [inceleme-metin]*. [Yüksek lisans tezi], Cumhuriyet Ü.
- Gürsoy, D. (2012). *Baharat ve güç*. Oğlak Yayınları.
- Haşimi, R. C. (2008). Basra körfezinde eski ticarî faaliyetler ve bu faaliyetlerin medeniyete tesirleri. (A. Bakır, Çev.) *Ortaçağ tarih ve medeniyetine dair çeviriler I*. Ankara.
- https://gulhane.net/blogs/news/mur-yagi-nedi%CC%87r-ve-faydalari-nelerdi%CC%87r?srsitid=AfmBOoq8rIUgVbbI6Zi11U8Tb3lrVfO_8rhZwbjpn67P_SvHpud7eLSU
- <https://sozluk.gov.tr/>
- Hudûdü'l-Âlem: Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib* (2008). (A. Duman & M. Ağarı, Çev.) Kitabevi Yay.
- İbn Hurdâzbih. (2008). *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik (yollar ve ülkeler kitabı)*. (M. Ağarı, Çev.) Kitabevi Yay.
- İnançer, Ö. T. (2014). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. (A. Y. Ocak, Ed.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnançer, Ö. T. (2016). İstanbul'da Tarikat Âyin ve Zikirleri. *Antikçağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Târîhi*. (Ç. Yılmaz, Ed.). Mas Matbaacılık.
- İpekten, H. (2020). *Karamanlı Nizâmî Divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73032,karamanli-nizami-divanipdf.pdf?0>

- İzbudak, V. Ç. (Çev.). (1993). *Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî Mesnevî I-IV*. MEGSB Yayınları.
- Kahya, E. (2015). Günlük ağacı (liquidambar orientalis, Sığla). *Dört Öge Dergisi*, (7), ss. 15-22.
- Kapucu, B. (2022). <https://apacikradyo.com.tr/botanitopya/sifa-bahcesinden-iki-bitki-laden-ve-murver>
- Kara Düzgün, Ü. (2017). *Türk mitolojisinde ateş kültü*. (F. A. Turan & M. Ozan, Ed.). *Türk mitolojisine giriş*. Gazi Kitabevi.
- Karaca, D. (2024). Klasik Türk Şiirinde tütsü ritüeli. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (35), ss. 134-156.
- Karacan, T. (1991). *Bosnalı Alaeddin Sâbit, divan*. Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Karagözlü, V. (2019). Söze vurulan mühür: Baki'nin Hatem Kasidesi'nde anlam boyutları. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (22), ss. 449-488.
- https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/04/20160426%C4%B0smail%20Karakurt_G%C3%BCnlerin%20K%C3%B6p%C3%BC%C4%9F%C3%BC%201001_behcet%20necat%C4%B1g%C4%B1.pdf
- Karaman, M. İ. (2019). *Osmanlı tıbbında ilk bahname örneği: Musa b. Mesud'un bahname tercümesi ve modern üroloji açısından değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kartal, A. (1998). *Divan şiirinde lale*. Akçağ Yayınları.
- Kaya, B. A. (2015). Klâsik Türk Şiirinde şifalı bitkiler üzerine bir deneme. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 15(15), ss. 263-314.
- Kazan, N. Ş. (2018). *Celîlî divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59375,celili-divanipdf.pdf?0>
- Kılıç, F. (2017). *Âşık Çelebi Divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55975,asik-celebi-divanipdf.pdf?0>
- Kılıçarslan, O. (2019). Klasik Türk şiirinde duhân. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal Of Academic Literature]*, (11), ss. 124-149.
- Koçu, R. E. (1967). *Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü*. Sümerbank Kültür Yayınları.
- Koyuncu, Z. (2013). Divan edebiyatında “sürh” redifli şiirler üzerine bir inceleme. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 2(1), ss. 1-19.
- Köroğlu, G. (2015). Bizans döneminde buhur-buhurdan kullanımı ve mersin müzesi'ndeki buhurdan örnekleri. *Seleucia*, 5, ss. 41-77.
- Kufacı, O. (2014). Divan şairinin imgelem dünyasından bir örnek: fülful. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 6(16), ss. 433-449.
- Küçük, A. & Tümer G. & Küçük, M. A. (2015). *Dinler tarihi*. Berikan.

- Levend, A. S. (1984). *Divan edebiyatı kelimeler ve remizler, mazmunlar ve mefhumlar*. Enderun Kitabevi.
- Lugal, N. (Çev.). (1994). *Şehnâme*. I-IV. MEB Yayınları.
- Macaraig, N. (2021). İslam kaynaklarında İsrâ ve Miraç. *Osmanlı kültür ortamında Miraç ve yolculuk durakları: edebiyatta, müzikte ve resimli elyazmalarında Miraç ve İslamın üç kutsal şehri*. (A. Taşkent & N. Kaňal-Ferrari, Ed.). Dergâh Yayınları, ss. 47-61.
- Mengi, M. (2020). *Mesihî Divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/74203,mesihi-divanipdf.pdf?0>
- Muhammed b. Mahmûd b. Hacı eş-Şîrvânî (2023). *Şîfâ bahçesi (Ravdatü'l-itr)*. C. 1, (M. Sarıkaya & C. T. Koç, Çev.). Orman Genel Müdürlüğü.
- Muhammed Hamîdullah. (2013). *İslâm peygamberi*. Beyan.
- https://hristiyankitaplar.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/10/israilin_dogusu_website_edition.pdf
- Onay, A. T. (2004). *Eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*. (C. Kurnaz, Haz.). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı sarayında hayat*. Yitik Hazine Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk kültür tarihine giriş*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (2006). *Türk mitolojisi I- II*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Önder, M. (1992). *Yüzyıllar boyunca Mevlevîlik*. Dönmez Yayınları.
- Örnek, S. V. (1971). *Anadolu folklorunda ölüm*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Özcan, S. (2022). Orta Çağ Anadolu'sunda kullanılan tıbbî bitkilerin X. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar tedarîğı. *USAD*, (16), ss. 291-319.
- Özen, A. (1999). *Yahudilik'te ibadet*. Ayışığı Kitapları.
- Özen, Ş.Ş. (2021). *Kadirîlik'te âdâb ve merâsimler (Eşrefiyyerûmiyye)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Özerol, N. (2017). Bir âşıklık nişanesi: Klasik Türk şiirinde “yara”. *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (22), ss. 293-317.
- Özkan, E. (1977). Buhurdanlar. *Hayat Tarih Mecmuası*, (11), ss. 81-83.
- Özmen, M. (2017). *Ahmed-i Dâ'î Divan*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özön, M. N. (1979). *Osmanlıca-Türkçe sözlük*. Sümûl Basımaevi.
- Öztürk, M. C. (2018). *Cerrâhîlik Pîr Nûreddin-i Cerrâhî ve Cerrâhî Tarikatı*. Ketebe Yayınları.

- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pala, İ. (2003). La'1. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.27. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss. 69.
- Ralamb, C. (2008). *İstanbul'a bir yolculuk*. (A. Erel, Çev.). Kitap Yayınevi
- Saraç, M. A. Y. *Emrî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10606,giris-emridivanipdf.pdf?0>
- Sargon, E. (1991). Buhurdan. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.6. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss. 384-385.
- Sipahî, A. (2006). *Türk halk inançlarında büyü ve büyü ile ilgili uygulamalar*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Şahin K. (2012). *Üzerlik bitkisinin türk halk kültürü ve sanatı açısından incelenmesi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Şemseddin Sâmî. (1978). *Kâmûs-ı Türkî*. Çağrı Yayınları.
- Şeneri, M. (1993). Cenaze. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 7. Türkiye Diyanet Vakfı Y. ss. 354-357.
- Şengül, E. (2021). Sireti ve suretiyle divan şiirinde kalem. *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), ss. 1-43.
- Şentürk, A. A. (2016). *Osmanlı Şiiri Klavuzu*. Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Tanker, N. & Koyuncu, M. & Coşkun, M. (1998). *Farmasötik botanik*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tarlan, A. N. (1992). *Ahmet Paşa divanı*. Akçağ Yay.
- Tarlan, A. Nihat. (1992). *Hayâlî divanı*. Akçağ Yayınları.
- Tavernier, J. B. (2010). *Tavernier seyahatnamesi*. (T. Tunçdoğan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Thomsen, V. (2002). *Orhon Yazıtları araştırmaları*. (V. Köken, Çev.). TDK Yayınları.
- Togan, İ. & Kara, G. & Baysal, C. (2006). *Çin kaynaklarında Türkler-eski t'ang tarihi (Chiu T'ang-shu)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988b). *Osmanlı Devleti'nin saray teşkilatı*. TTK Basımevi.
- Uzunkaya U. (2020). Eski Türkçede koku, tütsü ve buhurdan. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (34), ss. 164-205.
- Üçer, M. (1973). Üzerlik. *Sivas Folkloru Dergisi*, Kâmil Kitabevi. ss.3-6.
- Üst, S. (2018). *Edirneli Nazmî divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57766,edirneli-nazmi-divanipdf.pdf?0>

- Yekbaş, H. (2020). Sehî Bey Divânı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/76504,sehi-bey-divanipdf.pdf?0>
- Yenikale, A. (2012). <https://www.marastaedebiyat.com/templates/yayinlar/tuhfe-i-vehbi.pdf>
- Yeşilbaş, S. (2019). Muhibbî Dîvânı'nda değerli taşlar. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (22), ss. 689-712.
- Yılmaz, K. (2017). *İbrahim Tîrsî ve divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55911,ibrahim-tirsi-ve-divanipdf.pdf?0>
- Yılmaz, K. H. (2017). *Diyarbakırlı Hâmî divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56082,diyarbakirli-hami--ahmed-divanipdf.pdf?0>
- Yiğitoğlu, M. (2015). *Dinlere dua, sunu ve sunaklar (fizikî âlemden sanal âleme)*. Kitâbi Yayınları.